

Slika Hrvata u srpskim i Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovu školu

Rad analizira slike „drugoga“ na primjeru recentnih hrvatskih i srpskih udžbenika povijesti za osnovnu školu od petog do osmog razreda. U srpskim se udžbenicima analizira slika Hrvata, dok se u hrvatskim udžbenicima analizira slika Srba. U zaključku se donosi usporedba tih dviju slika te upućuje na kontinuitete i diskontinuitete u oblikovanju te slike.

Ključne riječi: slika „drugih“, Hrvati, Srbi, udžbenici povijesti.

Kao „zajednica sjećanja“¹, nacija je ograničena zajednica koja postavlja granicu između „nas“ i „drugih“ te se hrani sviješću o razlici prema „drugima“. Kao takva, ostvaruje se i putem nacionalne školske obveze. Već je mnogo rečeno o izgradnji nacije u školskim klupama i ulozi udžbenika. Udžbenicima povijesti se može pristupiti kao konstruktima koji reflektiraju saznanja povijesne znanosti, stavove samih autora, vladajuće ideje u društvu te društveno prihvaćena znanja. Tako se može postaviti pitanje o utjecaju udžbenika na oblikovanje povijesne kulture učenika koja uključuje sliku „nas“ i sliku „drugih“. Slika „drugih“ kao konstrukcija nastala unutar određenog društveno-povijesnog konteksta je isprepletena sa slikom „nas“ i potrebna „da bi slika o nama bila bolja, ali, istovremeno, i naša idealna slika potrebna je da bi se drugi dodatno unizio.“² Udžbenici nerijetko glorificiraju vlastitu naciju i demoniziranju „druge“ prikazujući ih kao „jednostavno (bezrazložno?) negativno i neprijateljski nastrojeni prema nama“.³ Pokazuje se iznimno teškim „onog drugog, koji je još jučer bio ‘neprijatelj’ integrirati u vlastitu naraciju bez njegova demoniziranja“,⁴ posebno tamo gdje je sadašnjost opterećena naslijeđem sukob, kao što je slučaj u Hrvatskoj i Srbiji.

1 Hans Ulrich Wehler, *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, (Zagreb: Jesenski i Turk, 2005), 50.

2 Dubravka Stojanović, „U ogledalu ‘drugih’“, u *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević (Beograd: Dosije studio, 2010): 14.

3 Magdalena Najbar-Agičić – Damir Agičić, „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloupotreba“, u *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacije vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, (Zagreb: Alinea, 2006):187.

4 Ibid., 162.

Ovaj rad analizira sliku „drugih“ u recentnim hrvatskim i srpskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti. U slučaju hrvatskih udžbenika povijesti predmet analize je slika Srba, dok je to u srpskim slika Hrvata. Literatura nudi širok spektar definicija pojma slike,⁵ no za potrebe ovog rada dovoljno je definirati sliku kao diskurzivan prikaz osobe, grupe, etnije ili nacije nastao redukcijom složenih pojava na jednostavnije i plošnije prikaze. Slika Hrvata i Srba u udžbenicima povijesti zanimljiva je iz razloga što je u devedesetim godinama doživjela transformaciju: dok su u udžbenicima socijalističkog perioda Hrvati i Srbi bili predstavljeni kao „naši narodi“, devedesetih su godina postali „drugi“. Stoga je i rad koncipiran tako da su dvije veće cjeline posvećene analizi sadržaja slike Srba i Hrvata u recentnim hrvatskim i srpskim udžbenicima povijesti, dok zaključak donosi usporedbu dviju slika „drugih“ s fokusom na sredstva kojima se ona konstruira.

Nekoliko riječi o odabiru samih udžbenika za analizu. U obje zemlje se koristi veći broj udžbenika za pojedini razred, pa je za analizu trebalo izvršiti odabir. Odabir hrvatskih udžbenika izvršen je prema podacima Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa o postotnoj zastupljenosti osnovnoškolskih udžbenika.⁶ Analizirana su dva najzastupljenija udžbenika za svaki razred: *Povijest 6* autora Ante Birina i Tomislava Šarlije i *Tragom prošlosti 6* autora Željka Brdala i Margite Madunić za šesti razred, *Povijest 7* autora Stjepana Bekavca i Siniše Kljajića i *Tragom prošlosti 7* autora Krešimira Erdelje i Igora Stojakovića za sedmi razred, te *Povijest 8* autora Stjepana Bekavca i Marija Jareba i *Tragom prošlosti 8* autora Krešimira Erdelje i Igora Stojakovića za osmi razred. Pri izboru srpskih udžbenika u pitanju je proizvoljan odabir iz razloga što Ministarstvo prosvete i nauke ne daje na uvid podatke o postotnoj zastupljenosti osnovnoškolskih udžbenika u nastavi. Tako sam se odlučila za udžbenike dviju izdavačkih kuća, Zavoda za udžbenike, poduzeća koje je sve do školske godine 2010./2011. uspjelo zadržati nadzor nad tržištem udžbenika te praktički ostvarivalo monopol u izdavanju udžbenika za osnovne škole te novoosnovane Freske. Analizirani su sljedeći udžbenici: *Istorija* autora Rade Mihaljčića i *Istorija za 6. razred osnovne škole* autora Radivoja Radića i Marka Šuice za šesti razred, *Istorija* autora Dušana Batakovića i *Istorija za sedmi razred* autora Radoša Ljušića za sedmi razred te *Istorija za osmi razred osnovne škole* autora Đorđa Đurića i Momčila Pavlovića i *Istorija za osmi razred osnovne škole* autora Radoša Ljušića i Ljubodraga Dimića za osmi razred.

5 Više u *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller i Joep Leerssen (Amsterdam-New York- Rodopi: Studia imagologica;13, 2007).

6 Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=9909&sec=2354> (posjet 25.7.)

Kako su „naši narodi“ postali „drugi“?

Udžbenici povijesti socijalističke Jugoslavije su pod pojmom nacionalne povijesti podrazumijevali povijest Južnih Slavena, odnosno tadašnjim rječnikom „naših naroda“. No, to nije bio integralan prikaz, već se povijest svakog naroda do 1918. prikazivala zasebno: otprilike trećina prostora bila posvećena općoj povijesti, trećina nacionalnoj povijesti (pod čim se podrazumijevala povijest vlastitog naroda, npr. hrvatska ili srpska povijest), a trećina povijesti ostalih jugoslavenskih naroda. Za razliku, za prikaz razdoblja nakon 1918. može se govoriti o zajedničkoj jugoslavenskoj povijesti. Kao što navodi S. Koren, slika koju su u socijalističkim udžbenicima učenici dobivali o „našim narodima“ bila je afirmativna, a samo tumačenje njihove povijesti „temeljilo se na isticanju njihove zajedničke povijesne sudbine malih naroda koje stalno ugrožavaju velike sile“.⁷

Devedesetih godina, hrvatski i srpski udžbenici povijesti su se, prema W. Höpkenu, suočavali s trostrukim izazovom: valjalo je istovremeno prevladati naslijeđe komunizma, prilagoditi udžbenike novom statusu nacionalnih država i suočiti se prošlim ratovima.⁸ Kao posljedica toga izazova proizašao je čitav niz sličnosti u obrascima i sredstvima koje nude narativi hrvatskih i srpskih udžbenika povijesti. Kako bi se prilagodili novom državnom okviru, hrvatski i srpski udžbenici redefinirali su pojam nacionalne povijesti koja je prestala biti povijest jugoslavenskih naroda i postala isključivo nacionalna povijest Hrvata, odnosno nacionalna povijest Srba.⁹ Isto tako, rasplinjuje se i pozitivna slika koja je o „našim narodima“ nekad postojala kako u hrvatskim tako i u srpskim udžbenicima, čemu je pridonijela redukcija narativa o zajedničkoj prošlosti jugoslavenskih naroda, kao i prikazivanje srpsko-hrvatskih odnosa pretežito kroz povijest konflikata. Tada Srbi u hrvatskim, odnosno Hrvati u srpskim udžbenicima, gube status *našeg naroda* i postaju u punom smislu „drugi“.

U hrvatskim je udžbenicima povijest susjednih naroda, a pogotovo srpska povijest, do sredine devedesetih godina gotovo iščeznula. Pod nacionalnom poviješću se otada podrazumijeva „isključivo povijest Hrvata, ne samo u Hrvatskoj nego i u susjednim zemljama“,¹⁰ a njezin udio u udžbenicima je udvostručen. Osim što su „pod parolom „rasterećenja“ reducirani sadržaji koji su se odnosili na narode s područja bivše Jugoslavije“,¹¹ za te je udžbenike karakteristično i izvjesno forsiranje europskog identiteta zbog čega su iz udžbeničkih narativa potisnute „mnoge povijesne i

7 Snježana Koren, „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, u *Historijski zbornik* 60 (2007): 250-251.

8 Wolfgang Höpken, „Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi“, u *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji* (2006): 146.

9 Više u Koren, „Slike nacionalne povijesti“, 250; Höpken, „Između građanskog identiteta i nacionalizma...“, 146.

10 Koren, „Slike nacionalne povijesti“, 266.

11 Magdalena Najbar-Agičić, „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlouporaba.“ u *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacije vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, (Zagreb: Alinea, 2006): 177.

kulturne veze među balkanskim narodima, i pozitivne i negativne.¹² Nastojanje da se udžbenike učini što „europskijim“ uz istodobno pridržavanje relativno snažne nacionalne perspektive rezultiralo je odustajanjem od proučavanja regionalne povijesti. Hrvatski udžbenici iz devedesetih godina nudili su izrazito negativnu sliku Srba¹³ koja je poprimila ekstremno negativan predznak naročito u obradi Domovinskog rata: uz Srbe su se vezivali pogrdni atributi te koristio emocijama nabijen govor.¹⁴

Redefiniranje nacionalne povijesti u srpskim udžbenicima nastupilo je 1993. kada se prostor prethodno posvećen povijesti „naših naroda“ pretvara u povijest srpskog naroda izvan Srbije, što se nazivalo poviješću Srba izvan Srbije.¹⁵ Slično kao i u hrvatskim udžbenicima, i u srpskim je udžbenicima izvršena redukcija ili izbacivanje dijelova o zajedničkoj prošlosti jugoslavenskih naroda, a sama povijest srpsko-hrvatskih odnosa predstavljena je isključivo kao povijest konflikata.¹⁶ U fokusu više nije bila samo povijest Srbije, nego i povijest srpskog naroda u regiji, prvenstveno u Hrvatskoj te u Bosni i Hercegovini. Ta tendencija, zajednička hrvatskim i srpskim udžbenicima, svoj temelj pronalazi u onome što se naziva „etničko shvaćanje nacije“, pri čemu se u udžbeničkim tekstovima pronalazi prešutna zamisao o „povijesnom prostoru“ nacije.¹⁷ Kao još jednu sličnost između hrvatskih i srpskih udžbenika Höpken je naveo i općenito mali broj tekstova koji su prijateljski intonirani o drugim narodima i državama, posebice kad su u pitanju manjine.¹⁸ Jasno izražena etnocentrična perspektiva sa snažno izraženim negativnim slikama o „drugima“ zajednička je objema stranama, pa su se sadržaji vezani uz događaje iz povijesti „drugih“, kao i sadržaji koji prikazuju povijesne odnose vlastite nacije s „drugima“, sagledavali i ocjenjivali isključivo iz kuta vlastite povijesti.

Suočavanje s ratovima u prvoj polovici devedesetih godina također je bio zadatak koji su udžbenici obiju zemalja imali pred sobom od druge polovice devedesetih godina naovamo. Kada je riječ o ratovima u Jugoslaviji, B. Baranović napominje kako „gotovo bez iznimke, udžbenici u svim svim postjugoslavenskim republikama prikazuju dotičnu republiku kao isključivu ili primarnu žrtvu“.¹⁹ U narativima koji se odnose na te periode eskalirala je negativna slika „drugih“, a pritom se ne izbjegava

12 Höpken, „Između građanskog identiteta i nacionalizma“, 154. Također: Heike Karge, „Između euforije, trezvenog shvaćanja i izolacije: „Europa« u udžbenicima povijesti zemalja bivše Jugoslavije.“ u *Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*, ur. Magdalena Najbar-Agičić (Zagreb: Srednja Europa, 2005): 92.

13 Koren, „Slike nacionalne povijesti“, 267.

14 Vidi npr. Ivo Perić, *Povijest 8* (Zagreb: Školska knjiga, 1992), 39. Preuzeto iz: Damir Agičić, „Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 31* (1998): 212.

15 Höpken, „Između građanskog identiteta i nacionalizma“, 166.

16 O tome više u: Dubravka Stojanović, „Kob 1918“. Priče o nastanku Jugoslavije u srpskim udžbenicima povijesti“, u *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (Zagreb: Disput 2007): 197.

17 Höpken, „Između građanskog identiteta i nacionalizma“, 154, 166.

18 Ibid., 162.

19 Branislava Baranović, „Udžbenici povijesti i nacionalni identitet mladih“, u *Kultura, etničnost, identitet*, ur. Jadranka Čačić-Kumpes (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1999), 165.

uporaba negativnih kolektivnih psihologizama²⁰ pri interpretaciji određenih povijesnih činjenica.

Na kraju, važno je spomenuti izvjesne razlike u udžbeničkom izdavaštvu između dviju zemalja. Sama pojava udžbeničkog pluralizma, kako se naziva istovremeno postojanje više paralelnih ili usporednih udžbenika za svaki razred (za razliku od prakse u kojoj postoji samo jedan službeno odobren udžbenik za svaki razred), nije se u Hrvatskoj i Srbiji dogodila istovremeno. U Hrvatskoj su se prvi paralelni udžbenici povijesti pojavili šk. god. 1996./97., iako valja uzeti u obzir da su se „prvi udžbenici za 20. stoljeće koji se mogu smatrati alternativom u sadržajnom smislu pojavili [...] tek 1999. (gimnazije), odnosno 2000. (osnovne škole).“²¹ U Srbiji su se usporedni udžbenici pojavili tek 2009. godine kada su odobreni paralelni udžbenici drugih izdavača osim onih Zavoda za udžbenike, a u nastavi su se počeli primjenjivati u školskoj godini 2010./2011.

Slika Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu

Srednji vijek i rani novi vijek

Povijest srednjeg i ranog novog vijeka se prema recentnom hrvatskom nastavnom planu i programu obrađuje u šestom razredu osnovne škole. Već od prvog spomena Srba, hrvatski udžbenici povijesti naglašavaju njihovu različitost u odnosu na Hrvate. Dok se za Hrvate navodi da su „već od ranog srednjeg vijeka postali dio europske povijesti i kulture“,²² Srbe se opisuje kao dio bizantskog kulturnog kruga, a Srbiju smješta na Balkan. Prikaz srpske srednjovjekovne povijesti je reduciran pa se, primjerice, Kosovska bitka faktografski navodi u obradi širenja Osmanskog Carstva i time marginalizira.

Dodirna točka hrvatske i srpske povijesti nalazi se u dijelovima posvećenima Dubrovniku. Narativi o povijesti Dubrovnika zanimljivi su iz više razloga. Osim što srpski udžbenici posvećuju znatan prostor povijesti Dubrovnika, usporedba prikaza povijesti Dubrovnika iz hrvatskih socijalističkih udžbenika s kraja osamdesetih i onim iz devedesetih godina pokazala se indikativnom. Dok su socijalistički narativi o Dubrovniku isticali povijesne veze jugoslavenskih naroda u pozitivnom smislu, devedesetih godina se skladan i prijateljski odnos Dubrovnika s bosanskim i srpskim zaleđem, karakterističan za socijalističke narative, pretvorio u vjekovni sukob i borbu za opstanak.²³ Za razliku, analizirani hrvatski udžbenici koji su trenutačno u upo-

20 Psihologizam se može shvatiti kao pripisivanje psihičkih osobina čitavim kolektivima kao što su narodi ili nacije. Obično je riječ o osobinama koje su suprotne i inferiorne osobinama vlastite skupine. Više u:

21 Snježana Koren, „Nastava povijesti između historije i pamćenja. Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini.“ *Kultura sjećanja 1945. Povijesni lomovi i svladanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Čipek (Zagreb: Disput, 2009): 245.

22 Ante Birin i Tomislav Šarlija, *Povijest 6* (Zagreb: Alfa, 2009), 51.

23 Više o tome u Koren, „Slike nacionalne povijesti“, 247-294.

trebi više ne sadrže prikaz ugroženog Dubrovnika u sukobu sa srpskim i bosanskim vladarima, već ponovo prikaz njegove uspješne trgovačke suradnje s bosanskim i srpskim zaleđem. To je rijedak primjer prikaza u kojemu hrvatsko-srpski odnosi nisu predstavljeni kroz sukob.

Prikazi Vojne krajine i doseljenja Vlaha u obradi osmanskog osvajanja Hrvatske donose se iz jake etnocentrične perspektive, u kontekstu odnosa Beča i hrvatskog plemstva koje gubi pravo na posjede. Slika Vlaha uključuje navode kako su u 16. stoljeću Habsburzi s ciljem stvaranja obrambenog sustava na hrvatski teritorij prema Osmanskom Carstvu počeli naseljavati vojnike-graničare Vlahe, dodjelivši im široke kolektivne benificije na štetu hrvatskih plemića.²⁴ Pristigavši na mjesto iseljenih Hrvata, Vlasi su se sukobili s hrvatskim plemićima koji su od njih tražili feudalna davanja jer su se, kao što je opisano u udžbeniku Birina i Šarlije, „naselili na njihovoj zemlji“.²⁵ Definirani u konfesionalnom smislu kao pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti i kao „balkansko stočarsko stanovništvo“,²⁶ Vlasi su prikazani kao strani element. Sadržaji o njima ocjenjuju se isključivo iz „našeg“ kuta pri čemu dolazi do izražaja njihova negativna slika „drugih“ čija smo „mi“ žrtva. Tako u ovom slučaju i dalje vrijedi opaska kako se u hrvatskim udžbenicima „druge etničke skupine pojavljuju kao zlonamjerne pridošlice koje izazivaju sukobe i probleme.“²⁷ Negativna slika Vlaha se u udžbenicima iz devedesetih godina kasnije prenosila na Srbe, pa će stoga biti zanimljivo vidjeti je li to i dalje slučaj u postojećim hrvatskim udžbenicima povijesti.

Devetnaesto stoljeće

Prema važećem planu i programu, razdoblje 19. stoljeća obrađuje se u sedmom razredu osnovne škole. Prikaz srpske povijesti u prvoj polovici 19. stoljeća sastoji se od tek nekoliko rečenica o stjecanju autonomije i znatno većeg prostora posvećenom Garašaninovom *Načertaniju*. To je u skladu s trendom redukcije prikaza srpske povijesti 19. stoljeća u hrvatskim udžbenicima od devedesetih godina naovamo, uz suprotan postupak davanja sve više prostora *Načertaniju* Ilije Garašanina.²⁸ Takav način prikaza pridonio je negativnoj slici Srba. Primjerice, Erdelja i Stojaković pišu o Garašaninu kao tvorcu ideje o Velikoj Srbiji koju su ostali južnoslavenski narodi „vidjeli kao pokušaj širenja srpske države na štetu drugih naroda.“²⁹ Bekavac i Kljajić pišu da je Velika Srbija idejno obuhvaćala dijelove Hrvatske i Bosne i Hercegovine, „a Srbima bi bila zajamčena odlučujuća riječ. S vremenom je Garašaninov plan o

24 Birin i Šarlija, *Povijest* 6, 155.

25 Ibid., 155.

26 Ibid., 154.

27 Najbar-Agičić, „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlorababa“, 167.

28 Koren, „Slike nacionalne povijesti“, 272.

29 Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti* 7 (Zagreb: Školska knjiga, 2009), 74.

Velikoj Srbiji postao osnovicom velikosrpske politike 19. i 20. stoljeća.³⁰ Ovi udžbenici, poput onih iz devedesetih, „politiku Ilije Garašanina i njegovo *Načertanije* ocijenuju kao početak velikosrpske politike“³¹ te s njim započinje niz Srba „antiheroja“,³² provoditelja velikosrpske politike.

Razlika između udžbenika je (ne)obrada povijesti manjina u Hrvatskoj. Za razliku od Bekavca i Kljajića, Erdelja i Stojaković obrađuju srpsku i talijansku manjinu u Hrvatskoj i Dalmaciji te podsjećaju da su se Srbi, najbrojnija manjina, „u većem broju doseljavali na područje današnje Hrvatske u 16., 17. i 18. stoljeću“.³³ U kritikama ranijih udžbenika isticalo se kako su ti udžbenici ostavljali dojam da u Hrvatskoj žive isključivo Hrvati, dok se manjine prikazivalo kao (zlonamjerne) pridošlice. Analizirani recentni udžbenici ne prenose negativnu sliku Vlaha na Srbe, ali slično kao udžbenici devedesetih godina, Srbe prvenstveno spominju u kontekstu hrvatsko-srpskih sukoba u Hrvatskoj.³⁴ U njima se, primjerice, navode hrvatsko-srpski sukobi za Khuena Hedervarya i protusrpske demonstracije po izlasku članka u časopisu *Srbobran* (1902) kojim se, prema Bekavcu i Kljajiću, nijekao „hrvatski jezik i narodnost“³⁵, odnosno prema Erdelji i Stojakoviću negiralo „postojanje Hrvata kao naroda i najavljivala se borba ‘do istrebljenja’“.³⁶ Navode se i tvrdnje Vuka Stefanovića Karadžića „kako su svi izvorni govornici štokavskoj narječja (a time i veliki dio Hrvata) zapravo Srbi“.³⁷ Tako se oblikuje slika Srba u Hrvatskoj kao instrumenta Khuenovog režima i nositelja ideje o negiranju Hrvata kao entiteta, a polemika Vuka Karadžića i Ante Starčevića i dalje služi „kako bi se istaknuo kontinuitet hrvatsko-srpskih sukoba od sredine 19. stoljeća do danas.“³⁸ Kako su iz udžbenika većinom nestali prikazi suradnje Hrvata i Srba, obrada Hrvatsko-srpske koalicije čini izuzetak kao primjer političke suradnje. Unatoč tomu, Bekavac i Kljajić na nimalo neutralan način pišu da je vodstvo Koalicije preuzeo Svetozar Pribičević, „pobornik približavanja Hrvatske prema Srbiji, što će bitno utjecati na događaje u svezi s ujedinjenjem na kraju Prvog svjetskog rata“, a za samu politiku Koalicije pišu da je bila „pogubna za kasniji politički razvoj Hrvatske.“³⁹ U toj se ocjeni prepoznaju obilježja prve generacije udžbenika po osamostaljenju Hrvatske koji su negativno vrednovali zbližavanje jugoslavenskih naroda i hrvatsku povijest prikazivali „kao vjekovnu težnju za suverenom državom, potiskujući sve druge opcije, kao što je je ‘jugoslavenstvo’“.⁴⁰

30 Stjepan Bekavac i Siniša Kljajić, *Povijest 7* (Zagreb: Alfa, 2007), 54.

31 Agičić, „Slika naroda jugoistočne Europe“, 213.

32 Koren, „Slike nacionalne povijesti“.

33 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti 7*, 91.

34 Usp. Agičić, „Slika naroda jugoistočne Europe“, 213.

35 Bekavac i Kljajić, *Povijest 7*, 137.

36 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti 7*, 157.

37 Ibid., 91.

38 Koren, „Slike nacionalne povijesti“, 275.

39 Bekavac i Kljajić, *Povijest 7*, 149.

40 Najbar-Agičić, „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlouporaba“, 167.

Udžbenici su Srbiju, zajedno s Grčkom, na tren svrstali među moderne europske nacije u poglavljima koja se bave stvaranjem modernih nacija u 19. stoljeću i nacionalnim pokretima naroda u Osmanskom Carstvu. No, u obradi Velike istočne krize, balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata Srbija je nanovo predstavljena isključivo kao jedna od balkanskih država. Prikazuju se njezine težnje spram Bosne i Hercegovine, nezadovoljstvo austro-ugarskom aneksijom Bosne i Hercegovine, povezanost s atentatom u Sarajevu, a ideja srbijanske politike o jugoslavenskoj državi tek kao zamisao o proširenju Srbije na Bosnu i Hercegovinu i dijelove Hrvatske.

Obradujući politički pokret Hrvata u Bosni i Hercegovini, Bekavac i Kljajić navode da su Hrvati „smatrali da Bosna i Hercegovina po povijesnom pravu pripada njima“, dok su „srpski političari zahtijevali te pokrajine za sebe“.⁴¹ Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, hrvatski i srpski udžbenici pokazuju zanimljivu sličnost. Redefiniranje nacionalne povijesti u srpskim udžbenicima u fokus je stavilo, osim povijesti Srbije, i povijest Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Sličan proces se odvijao i u hrvatskim udžbenicima koji pod pojmom nacionalne povijesti počinju podrazumijevati povijest Hrvata u Hrvatskoj i susjednim zemljama, tako i Bosni i Hercegovini.

Prikazi prve Jugoslavije

Razdoblje nakon 1918. i završetka Prvoga svjetskog rata obrađuje se u udžbenicima za osmi razred osnovne škole. Kao posljedica propisanog plana i programa, hrvatski udžbenici povijesti tendiraju obradi isključivo hrvatske povijesti u Jugoslaviji, pretežito kroz hrvatsko-srpsku relaciju. Negativan prikaz ovog perioda djelomično se može objasniti nasljeđem socijalističkih udžbenika, no kako je ovdje riječ isključivo o prikazu hrvatsko-srpskih odnosa, on nastaje i kao posljedica prikaza povijesti sukoba Hrvata i Srba. Mogu li opisi poput „srpska prevlast“⁴² i „srpski režim“⁴³ dovesti do izjednačavanja države sa srpskim režimom ili prevlašću te rezultirati negativnim konotacijama o Srbima kao narodu u cjelini? U udžbeniku Bekavca i Jareba zasigurno, jer se tamo pronalazi opreka između Hrvata i srpskog režima koja je nastala suprotstavljanjem Hrvata kao etniciteta s jedne strane i „srpskog režima“ s druge strane. Primjerice: „dogovor Hrvata i srpskog režima postao [je] nemoguć“,⁴⁴ „srpski režim morat će prionuti rješavanju tzv. ‘hrvatskog pitanja’ i dati Hrvatima određene ustupke“.⁴⁵

Negativna slika Srba gradi se i na temelju navoda o favoriziranju srpskog stanovništva i krajeva u agrarnoj reformi te prikazu srpske vizije ujedinjenja i uređenja države. Dijametralno suprotna hrvatskoj, tako opisana srpska linija je „ujedinjenje

41 Bekavac i Kljajić, *Povijest 7*, 111.

42 Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, (Zagreb: Školska knjiga, 2009) 78, 79, 88, 90, 91.

43 Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8* (Zagreb: Alfa, 2008) 52, 55.

44 Ibid., 60.

45 Ibid., 66.

zapravo zamišljala kao pripojenje Srbiji dijelova austrougarskog teritorija na kojima su živjeli Hrvati, Slovenci i Srbi [...] što nije bilo ništa drugo nego provedba plana stvaranja velike Srbije⁴⁶ ili „nije željela ravnopravno ujedinjenje, već pripojenje Države SHS Srbiji, čime bi se ostvario san o stvaranju Velike Srbije.“⁴⁷ U prethodnom primjeru pronalazi se sličnost analiziranih udžbenika s onima iz devedesetih godina u kojima je Hrvatska prikazivana kao „žrtva stalne prijetnje od strane ‘Velike Srbije’“.⁴⁸ Negativna slika Srba također nastaje i na negativnim prikazima pojedinih povijesnih ličnosti kao što je Aleksandar Karađorđević. Prikazan je kao realizator neravnopravnog ujedinjenja kojim je započelo „razdoblje srpske hegemonije“,⁴⁹ te kao onaj koji je ukinuo hrvatsku posebnost, kasnije uveo diktaturu i „glavnim neprijateljem režima smatrao hrvatske političke stranke“.⁵⁰ Nasuprot, Svetozar Pribičević izgubio je auru antiheroja koju je imao u ranijim udžbenicima, i to zbog prikaza u kojemu se naglašava napuštanje centralističke ideje i zalaganje za federalizam u trenutku kada je njegov SDS koalirao s HSS-om te posebno zbog suprotstavljanja „srpskom režimu“.

Iako oba udžbenika općenito sadrže negativnu sliku prve Jugoslavije i Srba, postoji nekoliko razlika. Dok Erdelja i Stojaković opisuju Jugoslaviju kao višenacionalnu državu, Bekavac i Jareb naznačuju: „U Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca ušli su narodi različitog političkog, kulturnog i gospodarskog naslijeđa.“⁵¹ Takav opis može se promotriti kao pristup koji taj povijesni period iščitava „u ključu sukoba i tragedije koji prijete da obuzmu hrvatsku nacionalnu povijest, ponajviše u trenucima dodira s drugim jugoslavenskim narodima“,⁵² iz razloga što stigmatizira različitosti kao probleme koje osporavaju ideju suživota i generiraju sukob. Iako oba udžbenika osuđuju atentat u Skupštini, postoje razlike kako u prikazu, tako i u izboru jezika kojima se atentat opisuje. Opisujući atentat kao „jedinstven čin političkog nasilja“ koji se nije „dogodio slučajno, već je bio pomno isplaniran od strane najvišeg državnog vrha“,⁵³ Bekavac i Jareb naglašavaju izravnu vezu kralja s atentatom i pišu o Račićevom „dosluhu s vladajućim strukturama i unaprijed isplaniranom scenariju.“⁵⁴ Erdelja i Stojaković biraju umjereniji jezik pri opisu atentata: nakon žestokih rasprava, Puniša Račić je pucao u hrvatske zastupnike. Stefano Petrungaro ističe važnost pristupa povijesnim temama s manje napetosti putem korištenja smirenog jezika jer dopušta pribranu analizu događaja bez olakih, vjerojatno netočnih poveznica i

46 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti* 8, 71.

47 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 50.

48 Najbar-Agičić, „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zloruporaba“, 167.

49 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 50.

50 Ibid., 61.

51 Ibid., 52.

52 Stefano Petrungaro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.* (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 141.

53 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 59.

54 Ibid., 59.

tako izbjegava ponavljanje agresivnih interpretativnih stereotipa.⁵⁵ Razlika je između dva udžbenika vidljiva i u sljedećem: Bekavac i Jareb se ne dotiču srpske manjine dok Erdelja i Stojaković objašnjavaju pojam prečanskih Srba, što se može ocijeniti kao pokušaj njihove integracije u zajedničku naraciju time što se uči kako oni žive u Hrvatskoj kao hrvatski građani. Izostanak prikaza o srpskoj manjini u Hrvatskoj može se smatrati njezinim ignoriranjem: to je bilo svojstveno udžbenicima devedesetih godina u kojima nije bilo prostora za „druge“,⁵⁶ a ujedno ostaje i obilježje nekih novijih udžbenika povijesti.

Drugi svjetski rat

U narativima o Drugom svjetskom ratu Srbi su istovremeno prikazani i kroz četnički pokret i kao žrtve ustaškog režima/terora. Slika Srba prvenstveno se gradi na četničkom pokretu. Četnici su izraziti antiheroji: kao ostatak jugoslavenske kraljevske vojske na čelu s Dražom Mihajlovićem prikazani su kao produljena ruka kralja i izbjegličke vlade te teže ostvarivanju srpske prevlasti. Kao žrtve njihova nasilja navodi se hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Bekavac i Jareb navode da je cilj četnika bilo obnavljanje Jugoslavije kao Velike Srbije u kojoj bi Hrvati kao kolektiv bili kažnjeni za ustaške zločine. Tome prethodi navod da su četnici djelovali i na „prostoru NDH, a njihov cilj bilo je rušenje hrvatske države“.⁵⁷ Isti autori uključuju poveznicu sa suvremenim događajima: spominju Momčila Đujića koji je za Drugog svjetskog rata bio na čelu četničkih odreda koji su počinili strašne zločine, a „tijekom Domovinskog rata oduševljeno [je] podupirao srpsku pobunu u Kninu te je njezine vođe i njihove postupke hvalio kao njemu dostojne nasljednike i njemu dostojna (ne)djela.“⁵⁸ Isto tako pišu: „U susjednoj Srbiji četništvo i Draža Mihajlović nedavno su službeno proglašeni borcima protiv fašizma, unatoč posve drugačijoj povijesnoj istini.“⁵⁹ Udžbenici također navode četničku kolaboraciju s okupatorima te da su dugo vremena smatrani antifašističkim saveznicima.

Novi program povijesti iz 2006. godine, za razliku od prijašnjeg programa iz sredine 1990-ih, eksplicitno spominje stradanja Srba, Židova i Roma u NDH. Oba udžbenika sadrže dijelove o zločinima ustaškog režima nad Srbima, Židovima i Romima, no postoje razlike u terminima koje koriste. Za Bekavca i Jareba ustaše su „provodile represivnu politiku prema nehrvatskom stanovništvu, u prvom redu prema Srbima, Židovima i Romima“,⁶⁰ dok Erdelja i Stojaković koriste jači termin „ustaški teror“. Oba udžbenika jasno naznačuju Srbe kao žrtve ustaškog režima, no ni u jednom udžbeniku poimence nije navedena niti priložena fotografija ni jedne osobe srpske,

55 Petrungraro, *Pisati povijest iznova*, 23-53.

56 Usp. Najbar-Agičić, „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlouporaba“, 186.

57 Bekavac i Jareb, 121.

58 Ibid., 122.

59 Ibid., 122.

60 Ibid., 101.

нити неке друге националности, već isključivo osoba hrvatske nacionalnosti (iako u udžbeniku Erdelje i Stojakovića postoje izvori koji tematiziraju stradanja Židova i Srba). To govori koliko je teško prihvatiti stradanja „drugih“, što je općenito teško sve dok udžbenici prezentiraju „nas“ kao isključivu žrtvu, a pokazuje se posebno teškim kad na „nama“ leži odgovornost za stradanja drugih.⁶¹ Takvo umanjivanje odgovornosti vlastite skupine za zločin nad „drugima“ osobito dolazi do izražaja na povijesnom zemljovidu logora u udžbeniku Bekavca i Jareba: osim što su logori u NDH označeni simbolom stražarskog tornja (za razliku od koncentracijskih logora u Trećem Reichu koji su označeni simbolom lubanje), njih se izbjegava imenovati koncentracijskim logorima ili logorima smrti.⁶²

Konačno, oba udžbenika obrađuju antifašističku borbu samo u Hrvatskoj i to isključivo po pitanju hrvatske participacije. Stoga se može postaviti pitanje shvaćaju li učenici u Hrvatskoj da su i Srbi bili sudionici partizanskog pokreta, a ne samo četničkog pokreta. Zanimljivo je da se gotovo isto pitanje – shvaćaju li učenici u Srbiji da su i Hrvati bili sudionici partizanskog pokreta – može postaviti i nakon analize slike Hrvata u srpskim udžbenicima.

Druga Jugoslavija

Analizirani udžbenici se znatno razlikuju u prikazu ove teme i u njoj sadržane slike Srba. Dok Bekavac i Jareb i dalje koriste jugoslavenski okvir kako bi iznijeli hrvatsku povijest s fokusom na hrvatsko-srpski odnos, Erdelja i Stojaković donose pozitivniju sliku druge Jugoslavije ne fokusirajući se toliko na hrvatsko-srpsku relaciju.

Iako oba udžbenika negativno vrednuju poraće zbog progona i ukidanja građanskih sloboda, Erdelja i Stojaković pozitivno prikazuju kasniji period u vidu modernizacije hrvatskog društva.⁶³ Indikativan je prikaz razgraničenja među republikama koje Bekavac i Jareb opisuju tako da naglašavaju kako je savezna komisija „oduzela Hrvatskoj cjelokupni istočni i srednji Srijem i dodijelila ga Srbiji.“⁶⁴ O istom Erdelja i Stojaković pišu: „Hrvatskoj je na istočnoj granici dodijeljen zapadni Srijem i Baranja, dok je Srbija dobila istočni Srijem.“⁶⁵ U udžbeniku Bekavca i Jareba negativna slika Srba gradi se na prikazima „srbizirane državne uprave“ te višekratnog prikaza Srba kao favoriziranog naroda koji koči razvoj Hrvatske i optužuje Hrvate za rušenje Jugoslavije, što kulminira u prikazu 1971. godine kada u Karađorđevu započinje „represija protiv Hrvatske“.⁶⁶ Tom je udžbeniku, nadalje, svojstvena izrazita monoperspektivnost vidljiva npr. u navodu da su „u javnosti bili prisutni pokušaji da se hrvatskom narodu nametne osjećaj kolektivne krivnje za zlodjela koja je počinio ustaški

61 Usp. Koren „Nastava povijesti između historije i pamćenja“, 257.

62 Ibid., 257-260.

63 Ibid., 248.

64 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 172.

65 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti* 8, 212.

66 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 178.

režim te umanju njegov doprinos antifašizmu.“⁶⁷ To pitanje Erdelja i Stojaković ipak donose u širem kontekstu, pa navode da „nije bilo lako ‘zaboraviti’ ustaške masakre nad Srbima i Židovima ili četničke nad Hrvatima i Muslimanima.“⁶⁸

Udžbenici opisuju srpsko nezadovoljstvo Ustavom iz 1974. godine, no na neki način propuštaju navesti zajedničko povijesno iskustvo hrvatske i srpske strane kao što je npr. nezadovoljstvo životom u represivnom sustavu. To je posljedica kroato-centrične perspektive, „budući da se prikazuje [...] isključivo hrvatsku stranu iskustva koje je, htjelo se to priznati ili ne, ipak bilo zajedničko i drugim jugoslavenskim narodima.“⁶⁹ Ovakvo izostavljanje zajedničkog povijesnog iskustva produbljuje razlike prema „drugima“, u ovom slučaju prema Srbima.

Devedesete godine

U prikazima osamostaljenja Hrvatske i Domovinskog rata, u oba analizirana udžbenika Srbi su kolektivni antiheroji. Takva slika Srba gradi se na prikazu isključivo negativnih aspekata srpske politike u devedesetima: srpska intelektualna elita, političko vodstvo (osobito Slobodan Milošević) i javnost prikazani su kao nositelji ideje velikosrpskog nacionalizma, a srpski mediji kao nositelji antihrvatske propagande i poticanja pobune Srba u Hrvatskoj.

Ipak, kao što navodi D. Agičić, Erdelja i Stojaković pokazuju znatno više spremnosti na kritičko preispitivanje hrvatske politike u devedesetima nego Bekavac i Jareb koji unatoč većem broju stranica nude jednostran prikaz te pogled na rat samo iz hrvatske perspektive.⁷⁰ Prikaz razvoja događaja kod Erdelje i Stojakovića sadrži dozu kritike hrvatske politike primjerice u navodu da su uspješnosti srpske propagande „neodmjerenim izjavama pridonijeli i neki hrvatski političari te je u područjima Hrvatske naseljenim srpskim stanovništvom prevladalo antihrvatsko raspoloženje.“⁷¹ Bekavac i Jareba ne nude kritiku hrvatske strane, već se fokusiraju samo na postupke srpske strane, navodeći kako „dolazi do izrazite velikosrpske promidžbe“⁷² i niza „optužaba protiv novih hrvatskih vlasti s ciljem ocrnjivanja Republike Hrvatske“.⁷³ Isti autori nude prikaz vlastite strane kao žrtve stalne velikosrpske prijetnje i prikaz isključivo obrambenog karaktera rata, jasno navodeći krivca za ratove u bivšoj Jugoslaviji: „najodgovorniji su tadašnje srbijansko političko vodstvo, koje je provodilo velikosrpsku politiku, i srpski ekstremisti koji su započeli s nasiljem i zločinom kao metodom destabilizacije i osvajanja pojedinih područja u

67 Ibid., 177.

68 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti* 8, 213.

69 Petrungrar, *Pisati povijest iznova*, 65.

70 Damir Agičić, „Prikaz postanka suvremene Republike Hrvatske u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu.“ u *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Čipek (Zagreb: Disput, 2011): 371, 375.

71 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti* 8, 233.

72 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 191.

73 Ibid., 190.

Hrvatskoj.⁷⁴ Iz njihova se teksta može iščitati prikaz vlastite strane sklone mirnom rješenju sukoba, te srpske strane kao ratoborne koja je ipak nakon demonstracije hrvatske odlučnosti pristala na mirnu reintegraciju hrvatskog teritorija. Tim se psihologizmom objašnjava nemogućnost rješenja sukoba mirnim putem i ujedno se pronalazi svojevršno opravdanje za poteze vlastite strane. Bekavac i Jareb detaljnije od Erdelje i Stojakovića razrađuju sliku Srba kao agresora i autora etničkog čišćenja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, što dodatno pojačava već negativnu sliku Srba.

Iako su Srbi kolektivni antiheroji u oba udžbenika, postoje razlike unutar te slike. Erdelja i Stojaković prilažu ulomke Hrvatskog ustava iz 1990. godine koji ukazuju kako u Hrvatskoj uz hrvatsku većinu žive i pripadnici nacionalnih manjina, uključujući i srpsku. Za razliku od toga, Bekavac i Jareb spominju srpsku manjinu pretežito u kontekstu sukoba i samo indirektno kao hrvatske građane, primjerice u pozivu hrvatskog predsjednika „hrvatskim građanima srpske nacionalnosti“⁷⁵ na predaju oružja i prihvaćanje hrvatske vlasti. Ipak, u tom se udžbeniku pronalazi i jedna iznimka u prikazu srpske manjine: „Uz Hrvate, među vukovarskim braniteljima bili su i pripadnici ostalih naroda u Hrvatskoj: Srbi, Mađari, Rusini, Slovaci, Nijemci i drugi.“⁷⁶

U oba udžbenika Srbi se pojavljuju i kao žrtve rata u Hrvatskoj, no postoje značajne razlike u prikazima stradanja srpskog stanovništva. Općenito je bilo potrebno dugo vremena da se u udžbenike uključe zločini nad srpskim civilima, što je po prvi puta učinjeno u udžbeniku S. Leček, M. Najbar-Agičić, D. Agičića i T. Jakovine iz 2000. godine za četvrti razred gimnazije.⁷⁷ Tematiziranje srpskih izbjeglica i zločina nad srpskim civilima u hrvatskim udžbenicima povijesti potom se pokazalo osjetljivim u nekoliko navrata, ponajviše u raspravama 2005. i 2007. godine.⁷⁸ Kako se ove teme obražuju u analiziranim udžbenicima? Erdelja i Stojaković se kratko dotiču pitanje srpskih izbjeglica nakon Oluje, spominju zločine nad srpskim civilima i ne navode izričito tko ih je počinio: „Na poziv vodstva Republike Srpske Krajine, a dijelom i zbog straha od suočenja s posljedicama počinjenih zločina, većina srpskog stanovništva napustila je to područje i otišla u Srbiju. [...]. Tijekom i nakon operacije Oluja spaljen je dio kuća odbjeglih Srba, a dogodilo se i više ubojstava srpskih civila.“⁷⁹ Ovim navodom se prihvaćaju „drugi“ kao žrtve rata u Hrvatskoj, no i zamagljuje vlastita odgovornost jer se konkretno ne piše tko je počinio ta ubojstva.

74 Ibid., 213.

75 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 208.

76 Ibid., 199.

77 Suzana Leček, Magdalena Najbar-Agičić, Damir Agičić, Tvrtko Jakovina, *Povijest za četvrti razred gimnazije* (Zagreb: Profil, 2000), 290.

78 O tome više u: *Jedna povijest, više historija: dodatak udžbenicima s kronikom objavljivanja*, ur. Maja Dubljević (Zagreb: Documenta, 2007); Robert Skenderović et al., *Multiperspektivnost ili relativiziranje: dodatak udžbenicima za najnoviju povijesti i istina o Domovinskom ratu* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008).

79 Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti*, 237.

Bekavac i Jareb posvećuju znatno veći prostor prikazu stradanju srpskog stanovništva, no prikaz u tom udžbeniku bih ocijenila kontradiktornim. S jedne strane, navode se mjesta zločina nad srpskim civilima i vojnicima, navodi se da su za njih odgovorni pojedinci, uključujući pripadnike hrvatske vojske, koje je hrvatsko pravosuđe procesuiralo, donosi procjena broja od 1200 poginulih i ubijenih na srpskoj strani tijekom ili nakon Oluje, uvrštava podatak o broju osuđenih osoba za zločine uglavnom nad Srbima u područjima oslobođenim Olujom. S druge strane, donosi se sljedeći zaključak: „Vodstvo pobunjenih Srba u Hrvatskoj najodgovornije je za stradanje i patnju svojih sunarodnjaka.“⁸⁰ Takav se zaključak objašnjava time da srpska strana nije pristala na niz mirovnih rješenja koje su nudile što Hrvatska, što međunarodna zajednica. Podjednako, u potpisu fotografije koja prikazuje srpske izbjeglice nakon operacije Oluja stoji: „kolone izbjeglog srpskog stanovništva i pripadnika Srpske vojne Krajine, koje su odlukom vodstva Republike Srpske Krajine, tijekom vojno-redarstvene operacije Oluja krenuli u BiH i dalje prema Srbiji.“⁸¹ Premješta li takav zaključak odgovornost za zločine nad srpskim civilima s hrvatskih pojedinaca na srpsku stranu? Bekavac i Jareb nadalje pišu da su srpskim civilima bila osigurana građanska prava, a pripadnicima vojnih snaga amnestija, no „Iako su hrvatske vlasti pokušale uvjeriti srpsko stanovništvo na oslobođenim područjima da ostanu u Hrvatskoj i prihvate ju kao svoju domovinu, oni su te prijedloge znatnim dijelom odbili.“⁸² Bekavac i Jareb također napominju kako je potrebno napraviti distinkciju između hrvatskih i srpskih izbjeglica jer

s povijesnog gledišta, nije primjereno izjednačavati okolnosti nastajanja izbjegličkih kolona srpskog stanovništva u Bljesku i Oluji 1995., s prognaničkim kolonama Hrvata i ostalog nesrpskog stanovništva, koje je 1991. protjerano iz svojih domova. [...] Prve kolone su posljedica legalnih oslobodilačkih operacija hrvatskih vojno-redarstvenih snaga, a druge su rezultat plana o etnički čistoj velikoj srpskoj državi.“⁸³

Ovi autori nadalje pišu da se nikako ne smiju izjednačavati hrvatski i srpski zločini (i žrtve) jer se „ne smiju zanemariti okolnosti u kojima su zločini počinjeni“, zbog čega je „u Domovinskom ratu veći broj žrtava na hrvatskoj, nego na srpskoj strani.“⁸⁴ Time razlikuju hrvatsku politiku i nečasna dijela pojedinaca s hrvatske strane koja „nisu bila dio hrvatske politike, niti su bila unaprijed isplanirana s namjerom da se Srbi protjeraju iz Hrvatske“⁸⁵ od „ubijanja i protjerivanja Hrvata i ostalog nesrpskog stanovništva, te razaranja naselja i rušenja kulturnih i vjerskih spomenika, koje

80 Bekavac i Jareb, *Povijest* 8, 215.

81 Ibid., 210.

82 Ibid., 205.

83 Ibid., 215.

84 Ibid., 214.

85 Ibid., 214.

su srpske snage provodile u Hrvatskoj od 1991. kao dio planske politike etničkog čišćenja.⁸⁶ Konačno, u ovom se udžbeniku ističe sljedeća rečenica:

I sam osvrt na kronološki slijed i razmjere svih počinjenih zločina u Domovinskom ratu navodi na zaključak: da su se kojim slučajem u vojno-redarstvenoj operaciji hrvatske oružane snage ponašale kao što su se do tada ponašale JNA i srpske paravojne postrojbe, broj ubijenih srpskih vojnika i civila mjerio bi se u tisućama i mogao bi se uspoređivati s brojem ubijenih Muslimana u Srebrenici.⁸⁷

Osim što je neprimjeren publikaciji namijenjenoj učenicima, ovakav navod pokazuje u kolikoj je mjeri slika „nas“ isprepletana sa slikom „drugih“ te koliko je „drugi“ potreban da bi slika „nas“ bila bolja.

Slika Hrvata u srpskim udžbenicima povijesti za osnovu školu

Srednji vijek

Razdoblje srednjeg vijeka obrađuje se u srpskim udžbenicima za šesti razred. Šuica i Radić pišu sažetije o hrvatskoj povijesti nego Rade Mihaljčić, no slika Hrvata u oba udžbenika nastaje na istim elementima: seobe i pokršćavanje Hrvata u južnoslavenskom kontekstu, razvoj samostalne države i prikaz povijesti Dubrovnika u kontekstu balkanskog prostora. Kod Šuice i Radića slika Hrvata je neutralno intonirana, dok se za onu kod Mihaljčića (udžbenika naslijeđenog iz socijalističkog razdoblja!) može reći da je pozitivna. Udžbenicima je zajedničko navođenje sličnosti u prikazu povijesnog razvoja Srba i Hrvata te prikaz nekonfliktnog srpsko-hrvatskog odnosa.

Šuica i Radić smještaju doseljavanje Srba i Hrvata na današnji prostor u isto vrijeme i navode sličnosti kao što su pripadanost skupini Južnih Slavena, sačuvan srednjovjekovan naziv, a u više navrata se pronalaze sličnosti u prikazu povijesnog razvoja Srba i Hrvata. U prikazu pokršćavanja Slavena koristi se izraz „sudbina“, što ostavlja tragičan dojam: „Presudni događaji koji se tiču pokršćavanja Hrvata odigrali su se u prvim decenijama 9. stolecia i vezani su za Rim, što je u kasnijim vekovima učinilo da sudbina hrišćanstva kod Srba i Hrvata bude različita.“⁸⁸ U zasebnom poglavlju o hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj povijesti ponavljaju se već ranije navedeni podaci i opisuje razvoj hrvatske države te sjedinjenje Primorske i Posavske Hrvatske za Tomislava. Prikaz nastanka Dubrovnika, kao rezultat stapanja novopridošlih Slavena i romanskog stanovništva te njegov kasniji razvoj u trgovačko središte na istočnojadranskoj obali, donosi se u jednom odlomku i prethodi obradi seobe Hrvata i Srba.

Udžbenik Rade Mihaljčića pokazuje sličnost sa socijalističkim udžbenicima iz osamdesetih godina: osim što prikaz srpsko-hrvatskih odnosa ne uključuje sukob, pronalaze se prežici pozitivne slike „naših naroda“ građene na afirmativnim

⁸⁶ Ibid., 214.

⁸⁷ Ibid., 215.

⁸⁸ Radivoj Radić i Marko Šuica. *Istorija za šesti razred osnovne škole* (Beograd, Freska, 2010), 64.

momentima. Autor obrađuje zajednički otpor hrvatskog kneza Ljudevita Posavskog i srpskog plemena Timočana samovolji franačkih namjesnika, pokrštanje Hrvata u kontekstu pokrštanja Južnih Slavena i glagoljaško stvaralaštvo vrednuje kao „simbol hrvatske narodne ili etničke posebnosti“.⁸⁹ Navođenje sličnosti između Srba i Hrvata vidljivo je u isticanju jezičnih sličnosti: „Jezik na kome su pisane prve knjige glagoljicom ili ćirilicom bio je razumljiv ostalim slovenskim narodima jer su razlike među jezicima slovenskih naroda tada bile neznatne.“⁹⁰ Dalje autor piše o hrvatskom knezu Tomislavu i suzbijanju mađarskih upada u Hrvatsku, ujedinjenju Dalmatinske i Posavske Hrvatsku, širenju vlasti Arpadovića na Hrvatsku, priznanju Kolomana za kralja 1102. godine, usponu knezova Bribirskih, potiskivanju Mlečana s istočnojadranske obale i autonomiji primorskih gradova. U obradi osmanskih osvajanja u Hrvatskoj i Ugarskoj pronalazi se navod o zajedničkom povijesnom iskustvu Srba i Hrvata u porazu kršćanske vojske na Mohaču 1526. godine. Prostor Hrvatske pojavljuje se kao prostor koji počinju naseljavati Srbi, što može biti posljedica redefiniranja nacionalne povijesti kojim je prijašnji prostor posvećen povijesti „naših naroda“ pretvorio u povijest Srba na tom prostoru. Ovdje se tako otvara prostor za pitanje može li se pisanje o Srbima „kao narodu koji drži veliki deo Dalmacije“⁹¹ usporediti sa srpskim udžbenicima prije 1914. godine koji su stvarali dojam kako su „Dalmacija i Hrvatsko primorje bili naseljeni Srbima“⁹²?

Mihaljčić donosi prikaz srednjovjekovne povijesti Dubrovnika u zasebnoj jedinici. Takvo izdvajanje Dubrovnika iz prikaza hrvatske i srpske povijesti bilo je karakteristično i za socijalističke udžbenike. Autor piše o osnutku Dubrovnika početkom 7. stoljeća, postojanju zasebnog romanskog i slavenskog naselja koja su kasnije spojena te konačnom prevladavanju slavenskog elementa zbog čega je on „postao slovensko naselje“.⁹³ Autor opisuje njegovu posredničku trgovinu između sredozemnih gradova i unutrašnjosti, „pre svega u Srbiji i Bosni“,⁹⁴ donosi detaljan prikaz odnosa sa srpskim i bosanskim vladarima, opisuje njegov poseban položaj u onovremenoj konstelaciji odnosa i specifičan odnos sa Srbijom. Upućuje da su Dubrovčani, unatoč vrhovnoj ugarskoj vlasti, samostalno vodili vanjsku politiku i mogli „da trguju sa Srbijom i Mletačkom republikom čak i u slučaju da je Ugarska ratovala sa tim državama.“⁹⁵ Na kraju njegovu važnost ocjenjuje u kontekstu povijesti Južnih Slavena kao privrednog i kulturnog središta koje je „privlačio ljude iz unutrašnjosti. Opština je istaknute ljude iz unutrašnjosti primala za svoje građane. A Dubrovčani [...] podsticali su razvoj gradova u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni.“⁹⁶

89 Rade Mihaljčić, *Istorija za šesti razred osnovne škole*. (Beograd, Zavod za udžbenike, 2008) 43.

90 Ibid., 43.

91 Ibid., 36.

92 Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. (Zagreb: Globus nakladni zavod, Školska knjiga, 1992), 188.

93 Mihaljčić, *Istorija za šesti razred*, 129.

94 Ibid., 129.

95 Ibid., 129.

96 Ibid., 130

Rani novi vijek

Za razliku od hrvatskih udžbenika, srpski udžbenici za sedmi razred obrađuju razdoblje od ranog novog vijeka do 1878. godine. Ovdje dolazi do izražaja snažna etnocentrična perspektiva: sadržaji iz hrvatske povijesti donose se isključivo iz kuta povijesti Srba u Hrvatskoj. Slika Hrvata nastaje indirektno preko narativa o položaju Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Kao uzrok tome može se uzeti ranije spomenuto redefiniranje nacionalne povijesti, no pokazalo se da je taj koncept mnogo stariji: sličan prikaz pronašao je i Charles Jelavich u svojoj analizi srpskih udžbenika povijesti prije 1914. godine. Udžbenici pišu kako su Hrvatska i Ugarska ušle u sastav Habsburške monarhije te da je Austrija postupno oslobađala hrvatske teritorije od osmanske vlasti. Prikaz Vojne krajine donosi se u kontekstu povijesti Srba na tom prostoru, naglašava se njezin izdvojen položaj i privilegije dodijeljene od monarha tamo naseljenim Srbima.

Analizirani tekstovi srpskih udžbenika ostavljaju dojam ugroženosti Srba na prostoru Hrvatske, s jedne strane od Katoličke crkve koja ih silom nastojala pokatoličiti, a s druge hrvatskog plemstva koje ih je nastojalo pokmetiti. Primjerice Bataković piše: „Doseljeni Srbi uporno su se branili od dvostruke opasnosti: prve, od strane katoličke crkve da ih uz razna obećanja i pritiske prevedu u katoličku veru, i druge, pokušaja lokalnog ugarskog i hrvatskog plemstva da Srbe graničare iz statusa slobodnih seljaka silom prevedu u status zavisnih kmetova.“⁹⁷ Stariji udžbenici (objavljeni prije 1914), predmet analize Charlesa Jelavicha, prikazivali su hrvatske i mađarske vladare te Katoličku crkvu u osporavanju srpske narodne baštine, Hrvate kao izravne neprijatelje srpskog stanovništva, katoličko svećenstvo u stalnim pokušajima katolizacije i unijačenja Srba te sugerirali „da su Srbi bili prisiljeni boriti se za svoj goli opstanak u Hrvatskoj, Slavoniji, Bački i Banatu.“⁹⁸ Takva, iako donekle ublažena, slika Hrvata i Katoličke crkve nalazi su i u analiziranim srpskim udžbenicima.

Činjenica da udžbenici iz 2010. godine pokazuju sličnost s onima korištenima prije 1914. godine pokazuje bezvremenost koncepcije o „nama“ kao žrtvama „drugih“. Isto tako takve slike stavljaju u fokus sukob Srba i Hrvata od 16. stoljeća naovamo i pridonose prikazu povijesti naroda bivše Jugoslavije kao povijesti konflikata. Emotivnim govorom s mnogo detalja opisuju se pokušaji pokatoličavanja i unijačenja kojima započinje kontinuiran prikaz Katoličke crkve kao „arhineprijatelja“ – antisrpske i antipravoroslavne.⁹⁹ Osim što otvoreno piše o opasnostima od Katoličke crkve, Ljušić piše kako su se Srbi nakon pada srpskih zemalja „neprekidno selili, pa su seobe postale ‘zla kob srpskog naroda’“. ¹⁰⁰ Fatalistički izraz *zla kob* izvrstan je primjer korištenja emotivnog jezika u poticanju poistovećivanja s „našom“ tragičnom

97 Dušan Bataković, *Istorija za sedmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2010), 67.

98 Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, 188.

99 Dubravka Stojanović, „U ogledalu ‘drugih’“ u *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević (Beograd: Dosije studio, 2010) , 27.

100 Radoš Ljušić, *Istorija za sedmi razred osnovne škole sa čitankom i radnom sveskom* (Beograd: Freska, 2010), 58.

povijesti za koju su odgovorni „drugi“ i može se protumačiti dvojako: prvo, kao kontakt s neprijateljskim „drugima“, odnosno s Katoličkom crkvom i s Albanacima koji počinju naseljavati Staru Srbiju; drugo, kao poveznica s kasnijim događajima s obzirom na prostor koji Srbi nastanjuju.

Udžbenici pažljivo pobrojavaju teritorije koje nastanjuju Srbi, posebno ističući Dalmaciju. Jelavich je za starije udžbenike ustvrdio kako „su pružali dojam da su cijela Dalmacija i Hrvatsko primorje bili naseljeni Srbima i da su to srpski teritoriji“.¹⁰¹ Takva eksplicitna tvrdnja ne postoji ni u jednom analiziranom udžbeniku, no ističu se navodi Ljušića kako su Srbi u Dalmaciji „činili četvrtinu stanovništva. Deo tog stanovništva zadržao je pravoslavnu veru, deo je primio rimokatoličku veru. To su bili Srbi-katolici: njih danas ima malo, gotovo svi su se pohrvatili.“¹⁰² Mogu li se takve tvrdnje karakterizirati kao udžbenički iredentizam s idejom o povijesnom prostoru Srba? Prilog toj tezi pronalazi se u obradi hajduka i uskoka. Opisujući ih u manjoj mjeri kao opći trend na širem balkanskom prostoru, u većoj kao srpsko iskustvo, Ljušić piše: „Reč je o našem stanovništvu aktivnom za vrijeme osmanskog osvajanja naših zemalja.“¹⁰³

Udžbenici nude zanimljiv prikaz dubrovačke povijesti koji je zanimljiv jer se u njemu također razaznaju obilježja srpskih udžbenika od prije 1914. Oba udžbenika prikazuju važnost Dubrovnika u kontekstu srpske povijesti, koriste etnokonfesionalne kategorije opisujući život u gradu, prikazuju razvijene gospodarske veze grada sa srpskim zemljama te život srpskog pravoslavnog i srpskog katoličkog stanovništva u gradu i okolici. Tim kontekstom Ljušić objašnjava i kulturni razvoj,¹⁰⁴ dok Bataković i sam jezik književnosti naziva srpskim: „Najveća dela dubrovačkih pisaca od Marina Držića (Dundo Maroje) do Điva Gundulića (spev Osman) i Jakete Palmotića (Dubrovnik ponovljen), pisana su srpskim jezikom.“¹⁰⁵

Usporedba udžbenika iz 2010. s onima nastalima prije 1914. godine pokazuje zanimljive rezultate. Jelavicheva analiza udžbenika od prije 1914. ukazuje na naglašavanje brojnosti Srba u gradu i okolici, čak eksplicitne tvrdnje da su „u Dubrovniku živeli sve sami Srbi“, na proglašavanje Dubrovnika srpskom zemljom *čiji su se znanstvenici, trgovci i diplomati „služili svojim srpskim jezikom, a znameniti pisci Srbi „pevahu na srpskom i latinskom jeziku“*.¹⁰⁶ U udžbenicima iz 2010. godine naglašavanje srpstva Dubrovnika nešto je prigušenije, no i dalje prisutno: Dubrovnik se ne ubraja u srpske zemlje, no ističe se znatan broj Srba u gradu i okolici te srpski jezik kao jezik grada. U tom kontekstu, zanimljiv je i podatak istraživanja provedenog u Srbiji 2011. godine u kojemu se 45 posto ispitanika izjasnilo da smatra Dubrovnik

101 Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, 188.

102 Ljušić, *Istorija za sedmi razred*, 62.

103 Ibid., 57.

104 Ibid., 63.

105 Bataković, *Istorija za sedmi razred*, 58.

106 Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, 190.

povijesnim sastavnim dijelom srpske države,¹⁰⁷ pa se postavlja pitanje jesu li oni taj podatak naučili u školi?

Devetnaesto stoljeće

Ono malo konkretnih podataka o Hrvatima van koncepta povijesti Srba u Hrvatskoj se nalazi u obradi 19. stoljeća. Ljušić piše kako su Hrvati jedini od slavenskih naroda „uspeli da se izbore za povoljniji položaj u okviru Ugarske: Nagodbom koju su sklopili sa Mađarima 1868. godine stekli su jedan vid autonomije, ali ne i državu.“¹⁰⁸ Udžbenici navode zajedničko iskustvo time što je Austrija koristila hrvatski i srpski nacionalizam protiv mađarskog ili u pojavi narodnih pokreta kao otpora germanizaciji i mađarizaciji gdje su Mađari prikazani kao zajednički neprijatelj. I dalje se nastavlja prikaz ugroženosti Srba u Dalmaciji, ali i pronalazi prikaz kulturno-političke suradnje Srba i Hrvata.

Iako su iz udžbenika većinom uklonjeni primjeri suradnje naroda bivše Jugoslavije, Bataković ipak piše: „Na Slovenskom kongresu u Parizu dogovorena je saradnja i istaknuta potreba zajedničke srpsko-hrvatske borbe za ostvarenje nacionalnih prava.“¹⁰⁹ Ovdje se ilirci spominju u kontekstu suradnje za razliku od prethodnih udžbenika gdje su bili negativno oslikani. Dalje Bataković donosi podatak o podršci službene Srbije predstavnicima Hrvata u borbi „za svoje nacionalne ciljeve“,¹¹⁰ što je može, kao što navodi Ch. Jelavich, biti prikazom pojave „srpskog i hrvatskog uzajamnog razumijevanja i suradnje u 20. stoljeću.“¹¹¹ Ljušić donosi lošiju sliku hrvatsko-srpskih odnosa: „Između Hrvata i Srba bilo je više spornih pitanja, a najvažnija su: kojem od ova dva naroda pripada Srem, priznanje srpske narodnosti, imena i ćirilice na teritoriji Hrvatske. Kada su Hrvati priznavali Srbe kao narod, i njihovo pismo, odnosi su bili dobri. [...] Ali ovakva politika nije dugo trajala, pa su odnosi dva bliska naroda bili češće loši nego dobri.“¹¹² Takav navod ostavlja dojam o njihovom međusobnom odnosu kao konfliktnom, a čitava odgovornost za sukobe pripisuje Hrvatima.

Razdoblje 1878-1918.

Slično kao u udžbenicima za sedmi razred, i u udžbenicima za osmi razred nudi se prikaz srpskog stanovništva izloženog opasnostima pokatoličavanja i čak pohrvaćivanja, no istovremeno se upućuje da su Srbi očuvali svoj osjećaj nacionalne pripadnosti. Oba udžbenika ističu brojnost srpskog stanovništva što u Vojnoj krajini, što Dalmaciji gdje je živio „veliki broj Srba rimokatolika“,¹¹³ što Dubrovniku i okolici gdje je živio „znatan broj Srba katolika, koji su bez obzira na veroispovest bili svesni

107 Stojanović, „U ogledalu ‘drugih‘“, 23.

108 Ljušić, *Istorija za sedmi razred*, 124.

109 Bataković, *Istorija za sedmi razred*, 166.

110 Ibid., 143.

111 Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, 204.

112 Ljušić, *Istorija za sedmi razred*, 133.

113 Radoš Ljušić i Ljubodrag Dimić, *Istorija za osmi razred* (Beograd: Freska, 2010), 50.

pripadnosti srpskom narodu.¹¹⁴ Hrvatska se povijest sagledava kroz prizmu srpskog stanovništva, a u prikazu srpsko-hrvatskih odnosa naglasak je stavljen na konfrontacijama: dolazilo je do „povremenih perioda saradnje hrvatskih i srpskih stranaka, ali bilo je i sukoba“.¹¹⁵ Prema Đuriću i Pavloviću, ti su se sukobi događali jer su neke hrvatske stranke osporavale politička prava Srbima, a „bilo je brojnih prepreka koje su spravljene srpskom jeziku i pismu“.¹¹⁶ Prema Ljušiću i Dimiću, Budimpešta je uz pomoć HSP-a poticala sukobe Srba i Hrvata „produbljivajući njihovu netrpeljivost, naročito u vreme banovanja Mađara Kuena Hedervarija.“¹¹⁷ Ipak, Hrvatsko-srpska koalicija pozitivno je prikazana kao vid političke suradnje u zajedničkoj borbi protiv pritisaka Beča i Budimpešte. Ljušić i Dimić čak ocijenuju kako je to „vreme najboljih odnosa Hrvata i Srba, kada je počelo da preovladava mišljenje da su Hrvati i Srbi dva srodna naroda ili jedan narod sa dva imena.“¹¹⁸ Srpsko-hrvatska koalicija rijedak je prikaz hrvatsko-srpskog odnosa u kontekstu suradnje preostao nakon uklanjanja elemenata karakterističnih za socijalističke udžbenike.

Nastanak Jugoslavije prikazan je u kontekstu Prvog svjetskog rata, za razliku od ranijeg udžbenika iz 2005. koji nije nudio prikaz ujedinjenja već pripajanja dijelova Austro-Ugarske Kraljevini Srbiji i, prema D. Stojanović, nudio „program srpskog hegemonizma i unitarizma otvorenije i ogoljenije nego što se on ikada našao u bilo kom istorijskom dokumentu ili što je on ikada igde izgovoren.“¹¹⁹ Prikazujući stvaranje nove države Ljušić i Dimić koriste termine *ujedinjenje* i *prisajedinjenje*, dok Đurić i Pavlović koriste isključivo *ujedinjenje*.¹²⁰ Udžbenici sadrže ublažena obilježja udžbenika iz 2005. godine: Srbija se naziva Pijemontom Južnih Slavena, prikazuje se ogromna žrtva srpskog naroda i srpske vojske koja je, ponijevši najveći teret, oslobodila Hrvate, Slovence i preostale Srbe s područja Austro-Ugarske. Tako Ljušić i Dimić govore o prevelikom teretu za Srbiju i fatalnom mitu o jugoslavenskoj državi. Za Đurića i Pavlovića srpska vojska je kao „najefikasniji činilac ujedinjenja“ donosila „slobodu jugoslovenskim narodima, a oni su odlučivali o ujedinjenju sa Srbijom“, da bi konačno Narodno vijeće Države SHS „uputilo poziv srpskoj vojsci da što pre uspostavi red i zaštititi ‘nacionalne interese Jugoslovena’“.¹²¹ Riječima D. Stojanović, takvi navodi „svedoče o snazi predrasude o Jugoslaviji kao državi srpskog naroda“.¹²² Hrvatski se prostor pojavljuje tek kroz oslobodilačke uspjehe srpske vojske, a Hrvati se samo u Jugoslavenskom odboru u pregovorima s predstavnicima Srbije. Za razli-

114 Đorđe Đurić i Momčilo Pavlović, *Istorija za osmi razred* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 39.

115 Ibid., 39.

116 Ibid. 39.

117 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 49.

118 Ibid., 50.

119 Dubravka Stojanović, „‘Kob 1918’. Priče o nastanku Jugoslavije u srpskim udžbenicima istorije“, u *Kultura sjećanja 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (Zagreb: Disput, 2007): 198.

120 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 84, 85, 87; Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 78, 102.

121 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 86, 94, 79.

122 Stojanović, „U ogledalu ‘drugih’“, 20.

ku od Ljušića i Dimića koji ne spominju pojavu neslaganja između srpske vlade i Jugoslavenskog odbora, Đurić i Pavlović spominju nesuglasice koje su kasnije riješene Krfskom deklaracijom.

Jugoslavija u međuratnom razdoblju

Iznenaduje prikaz prve Jugoslavije u oba udžbenika: iako je njezin nastanak prikazan kao izričita zasluga srpskog naroda i vojske, prikaz ovoga razdoblja ne može se ocijeniti povoljnim. Hrvati su oslikani kao nosioci dualističke ili federativne ideje uređenja države koju Đurić i Pavlović jasno nazivaju separatizmom HSS-a i Stjepana Radića. Prikaz rada HSS-a se podosta razlikuju u dva udžbenika. Može se reći da je prikaz Radića i HSS-a neutralniji kod Ljušića i Dimića, dok ih Đurić i Pavlović prikazuju znatno negativnije. Razlika je očigledna u prikazu atentata u Narodnoj skupštini: Ljušić i Dimić pišu da je „radikalski poslanik Puniša Račić u Skupštini pucao na poslanike HSS i tom prilikom ubio trojicu poslanika“,¹²³ za razliku od Đurića i Pavlovića koji uspjevaju prikazati Punišu Račića žrtvom Radićevih konstantnih provokacija i uvreda: „posle međusobnih pretnji, optužbi i uvreda, poslanik Račić je sa skupštinske govornice ispalio pet metaka u pravcu opozicionih klupa ubio dva, a ranio nekoliko poslanika HSS.“¹²⁴

Ljušić i Dimić ističu neistovjetnost različitih dijelova države i stanovništva na način koji bi Petrungaro označio stigmatiziranjem etničkih, vjerskih i ostalih razlika kao problema i neminovnog sukoba. Dalje donose podatak kako su srpsko građanstvo i dinastija Karađorđevića ostvarili prevlast u državi, a hrvatsko građanstvo kontroliralo financijski kapital. Oba se udžbenika dotiču ustaškog pokreta u vezi s ubojstvom kralja Aleksandra. Za Ljušića i Dimića „monarh je bio žrtva atentata koji su organizovali ustaše i VMRO“,¹²⁵ a Đurić i Pavlović atentat opisuju kao djelo hrvatskih i makedonskih separatističkih tendencija. Na kraju teme oba udžbenika obrađuju uspostavu autonomne Banovine Hrvatske kao rješenje hrvatskog pitanja i kao pokušaj državne konsolidacije, pri čemu su Hrvati predstavljeni kao element političke nestabilnosti u državi.

Drugi svjetski rat

U samom uvodu Ljušić i Dimić nude crno-bijeli prikaz i snažnu opreku: Kraljevina Jugoslavija i srpski narod opredjelili su se za antifašizam dok su ustaše stale uz fašizam. Objašnjavajući jugoslavenski slom u Travanjskom ratu isti autori navode da „Nisu u pitanju bili samo razlozi vojne prirode, već pre svega, nacionalna razjedinjenost, izdaja, separatizam“,¹²⁶ pri čemu se separatizam i izdaja jasno pripisuju hrvatskoj (i slovenskoj) strani.

123 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 134.

124 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 107.

125 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 137.

126 Ibid., 176.

Udžbenici donose negativne slike pojedinih hrvatskih političara, javnih ličnosti i organizacija. O Vladku Mačeku pišu kao kolaboracionistu koji je putem radija pozvao pristaše HSS-a i hrvatski narod na suradnju s ustaškom vlasti te „obezbedio legitimnost prenosa vlasti na ustaše.“¹²⁷ Antu Pavelića se prikazuje čelnom osobom vojne strukture NDH. Prikaz Katoličke crkve uključuje naklonost ustaškom režimu te involviranost u progon Srba. Opisujući provođenje genocida u NDH, Đurić i Pavlović izričaj oblikuju tako da se stvara dojam kako je Katolička crkva u cijelosti participirala u progonu Srba („uz slabo prikrivanu podršku celokupne hijerarhije Rimokatoličke crkve“¹²⁸), dok Ljušić i Dimić govore o podršci „delova Rimokatoličke crkve.“¹²⁹ Ljušić i Dimić opisuju ustaše kao „ekstremne hrvatske nacionaliste i šoviniste“,¹³⁰ a Đurić i Pavlović kao „terorističku ustašku organizaciju.“¹³¹ Oba udžbenika sadrže prikaze ustaške doktrine o vjerskoj i rasnoj različitosti Srba i Hrvata, plana pokatoličavanja, prisilnih deportacija i istrebljenja Srba s prostora NDH, antisrpskih mjera kao što su zabrana ćirilice, konfiskacija srpske imovine i deportacije Srba, Židova i Roma u koncentracijske logore i logore. Opisujući politiku NDH, koriste se termini poput *teror*, *ustaški teror* i *genocid*, a većina popratnih fotografija prikazuje stradavanje i progon srpskog stanovništva u NDH. Oba udžbenika navode kako nije utvrđen konačan broj stradalih u Jasenovcu: Đurić i Pavlović pišu o 72.000 evidentiranih žrtava te procjenama do jednog milijuna ubijenih, „od čega najviše Srba,“¹³² a Ljušić i Dimić o službenim podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina Hrvatske od 500.000 do 600.000 ubijenih te broju od 700.000 žrtava. Đurić i Pavlović donose i poseban odlomak o holokaustu u NDH u kojemu se pojašnjava da su upravo „organi same hrvatske države, najvećim delom u sopstvenim logorima smrti“¹³³ odgovorni za genocid nad Židovima, a ne okupacijske vlasti kao u ostatku Jugoslavije.

Analizirani srpski udžbenici ne spominju četničke ratne zločine, što D. Stojanović u svojoj analizi ranijih udžbenika objašnjava kao posljedicu revizije uloge četničkog pokreta.¹³⁴ Važno je spomenuti da se u udžbeničkim tekstovima ne pronalazi ni izjednačavanje ustaša s Hrvatima, ni kvalifikacije o Hrvatima kao genocidnom narodu, ali se politika NDH označava kao genocidna, pa se postavlja pitanje prijenosi li se time negativna slika ustaša na Hrvate kao kolektiv. U odgovoru na to pitanje, treba uzeti u obzir više faktora. Prije svega, teško je izbjeći prenošenje pojedinačnih negativnih slika Ante Pavelića, Vladka Mačeka, Katoličke crkve i ustaša na Hrvate u cjelini.

127 Ibid., 176.

128 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 151.

129 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 179.

130 Ibid, 179.

131 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 138.

132 Ibid., 153.

133 Ibid., 152.

134 Više u: Dubravka Stojanović, „Revizija revizije. „1941“ u udžbenicima istorije u Srbiji“, u *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i vladavanje prošlosti.*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (Zagreb: Disput, 2008): 157-167.

Nadalje, Ljušić i Dimić navode kako se srpski narod opredijelio za antifašizam dok su ustaše kao tvorci NDH pristale uz nacizam, a Đurić i Pavlović govore o „ustaškoj Hrvatskoj“¹³⁵ i NDH kao o hrvatskoj državi, pa je lako moguće da dolazi do prenošenja negativne slike ustaša na Hrvate kao kolektiv. Kao treće, udžbenici ne prikazuju Hrvate dijelom antifašističkog pokreta: obrađuje se samo ustanak srpskog stanovništva na području Jugoslavije, pa ostaje dojam da ni jedna druga grupa nije pružila otpor fašizmu. Indirektno spominjanje hrvatskih antifašista bez ikakvog pojašnjenja ostavlja dojam sporadičnih slučajeva. Stoga se može postaviti pitanje shvaćaju li učnici u Srbiji da su i Hrvati bili sudionici antifašističkog pokreta.

Poslijeratna Jugoslavija

Tema *Jugoslavija posle Drugog svetskog rata* pokriva period od 1945. godine do danas i u oba udžbenika obuhvaća 18 stranica. Unatoč manjem broju stranica, srpski udžbenici opširnije prikazuju jugoslavensko uređenje i vanjsku politiku prije 1991. od hrvatskih, no izuzetno malo prostora, manje od dvije stranice teksta, posvećuju ratovima u devedesetim godinama. Srbija i srpski narod su prikazani kao žrtve hrvatskog, slovenskog i albanskog nacionalizma i separatizma koji devedesetih godina poprima izrazito agresivnu antisrpsku notu.

Kada je riječ o prikazu raspada SFRJ u srpskim udžbenicima od 1993. do 2010. godine, može se govoriti o kontinuitetu prikaza „srpskog naroda kao žrtve, Jugoslavije kao zemlje koju su razbili sebični interesi separatista“.¹³⁶ Analizirani udžbenici prikazuju državni i partijski vrh s antisrpskom misijom federalizacije SFRJ koja je u suprotnosti sa srpskim interesima, a u prikazima 1971. godine i Ustava iz 1974. također apliciraju matricu Srbije i srpskog naroda kao žrtava hrvatskog nacionalizma i separatizma. Negativna slika Hrvata osobito nastaje kao posljedica negativnog vrednovanja događaja 1971. i 1974. godine. Hrvatsko partijsko vodstvo, društvena i kulturna elita prikazani su nositeljima nacionalističkih ideja koje se interpretiraju kao pokušaj razbijanja jugoslavenske države. Negativnoj slici Hrvata pridonose navodi da je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog jezika direktno pogadala srpski narod u Hrvatskoj te prikaz hrvatskog pokreta kao faktora koji je „ugrozio daljni opstanak Jugoslavije.“¹³⁷ Ono što posebno jača negativnu sliku tih događaja jest navod Đurića i Pavlovića o involviranosti i podršci ustaške emigracije i Katoličke crkve pokretu 1971. godine. U prikazu osamdesetih godina, Srbija se i nadalje prikazuje žrtvom, pa se tako mogu čitati sljedeći navodi: „Zahtev da Srbija ostvari minimalno unutarnje jedinstvo nije naišao na razumevanje u Zagrebu i Ljubljani. Srbiji je, na taj način,

135 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 152.

136 Dubravka Stojanović, „Eksplozivna naprava s odloženim dejstvom. Slika ratova 90-ih u srpskim udžbenicima istorije (1993-2005)“, u *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek (Zagreb:Disput 2011): 352.

137 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 234.

osporeno pravo da bude ravnopravna sa ostalim jugoslavenskim republikama.“¹³⁸ Konačno, Đurić i Pavlović prezentiraju jasnu razlike između hrvatskog rukovodstva „koje se opredelilo za nacionalnu emancipaciju“ i srpskog koje se zalagalo „za saradnju a ne konfrontaciju sa ostalim republikama“.¹³⁹

Devedesete godine

Prema autoricama studije *Novosti iz prošlosti*, rezultati istraživanja pokazali su da u Srbiji postoji „fundamentalno nepoznavanje najnovije istorije i ratova devedesetih. Izgleda da ovi ratovi spadaju u najneprijatnije istine i da tu vlada kolektivna amnezija društva.“¹⁴⁰ Dio objašnjenja kolektivne amnezije najvjerojatnije leži i u šturim prikazima devedesetih godina 20. stoljeća u srpskim udžbenicima povijesti. Malen prostor posvećen tom razdoblju može biti odraz nevoljkog suočavanja s prošlošću i vlastitom ulogom u tim događajima. Primjerice, udžbenik iz 2005. prikrivao je većinu podataka o ratovima u bivšoj Jugoslaviji i neodređenim, nejasnim govorom izjednačio odgovornost svih strana, te istovremeno prikazao srpski narod najvećom žrtvom.¹⁴¹ Analizirani udžbenici koriste „jezik koji neutrališe problem odgovornosti, jezik kojim se situacija zamagljuje“.¹⁴² Tekst Đurića i Pavlovića izrazito je štur i općenit te ne navodi podatke o odgovornosti za rat. Ljušić i Dimić krivce za rat vide u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji jer je „osamostaljivanje republika dovelo do ratnih sukoba“,¹⁴³ što oslobađa srpsku stranu odgovornosti. Posebno se hrvatska strane prikazuje nespremnom na mirno rješenje te su, prema srpskim udžbenicima, njezini potezi doveli do rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Snažna negativna slika Hrvata i paralelna slika srpskog naroda kao primarne žrtve nastaju kao posljedica kratkih spojeva: ratove devedesetih oba udžbenika prikazuju u direktnoj vezi s Drugim svjetskim ratom. To se tumači nužnim kako bi se podsjetilo na genocid u NDH i 1991. prikazalo kao njegovu posljedicu jer se time, kao što navodi D. Stojanović, „rat ne samo da se objašnjava nego i opravdava i u potpunosti abolira“ jer „žrtva genocida ne može biti krvnik“.¹⁴⁴ Udžbenici polaze od točke kada Srbi u Hrvatskoj gube status konstitutivnog naroda, što je probudilo „sećanja na ustaške zločine tokom Drugog svetskog rata“,¹⁴⁵ te spominju njemačko i vatikansko priznanje Hrvatske. Udžbenici, nadalje, prikazuju JNA kao „ključni integrativni faktor SFRJ“¹⁴⁶ te opisuju kako se ona povukla iz Hrvatske nakon što ju je napala hrvatska strana, pa se na taj način JNA abolira.

138 Ibid., 237.

139 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 182.

140 Radina Vučetić, „Neprosvećena prošlost“, u *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević (Beograd: Dosije studio, 2010): 48.

141 Stojanović, „Eksploziva naprava“, 354.

142 Ibid.

143 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 238.

144 Stojanović, „Eksploziva naprava“, 355.

145 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 184.

146 Stojanović „Eksploziva naprava“, 355.

Ljušić i Dimić nude izrazito etnocentričan prikaz: Srbi su isključiva žrtve iz razloga što se ni jedna druga skupina ne spominje kao žrtva. Može se reći kako se i tijekom rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sagledava isključivo kroz prizmu srpskog stanovništva na tim prostorima: Srbi u Hrvatskoj izgubili su status konstitutivnog naroda, onemogućen im je ostanak u sastavu Jugoslavije, hrvatska opstrukcija mirovnih pregovora onemogućila je širu srpsku autonomiju, a Bljeskom i Olujom je „sprovedeno unapred planirao etničko čišćenje Srba“ u zapadnoj Slavoniji, Lici, Kordunu, Baniji i Dalmaciji.¹⁴⁷ Slika Srba kao isključivih žrtava pojačana je odabirom slikovnog materijala: fotografije prikazuju izvlačenje tenkista JNA iz tenka u Splitu te kolone srpskih izbjeglica iz Hrvatske. Đurić i Pavlović pišu o sve tri strane kao o žrtvama, no Srbi su ipak primarne žrtve: „rat u Hrvatskoj okončan je akcijama hrvatske vojske protiv srpskog stanovništva [...] i proterivanjem preko 220.000 Srba.“¹⁴⁸ No, također navode i da su posljedice „ovih ratova bile su katastrofalne za sve stanovnike bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost. [...] Učinjen je velik broj zločina na svim zaraćenim stranama.“¹⁴⁹ Iako izrečen prilično nepreciznim jezikom, takav navod, za razliku od prethodnih udžbenika iz 1993. i iz 2005. godine, te onoga Ljušića i Dimića, predstavlja priznanje stradanje „drugih“, iako iz ovakve konstatacije nije moguće iščitati čije su žrtve ti „drugi“. Đurić i Pavlović priznaju odgovornost Srba za stradanje Bošnjaka u Srebrenici, ali to istovremeno i relativiziraju navodom kako odgovornost snosi vojska Republike Srpske jer Međunarodni sud pravde „Srbiju nije povezao sa ovim događajem.“¹⁵⁰ Evidentna je razlika spram prethodnog udžbenika iz 2005. koji je izbjegavao temu odgovornosti i izjednačavao sve tri involvirane strane pobrojavajući mjesta stradanja i razaranja.

Dubravka Stojanović upozorava kako upravo takvo neprecizno pisanje, osim što neutralizira pitanje odgovornosti i u potpunosti zamagljuje stvarne događaje, ujedno stvara mogućnost iščitavanja na način da smo baš „mi“ bili najveće žrtve. Takav prazan govor i neprecizni navodi se pronalaze u udžbeniku Ljušića i Dimića: žestoki sukob u Vukovaru i zločin u Srebrenici ostaju na nivou spomena bez pojašnjenja. Isti udžbenik sadrži psihologizam koji hrvatskom vodstvu pripisuje nesklonost mirovnom rješenju sukoba. Hrvatsku stranu dodatno oslikava agresivnom priloženim ulomkom iz govora Franje Tuđmana: „znači, rat se mogao izbjeći, ali mi tada ne bismo ostvarili svoj cilj, to jest stvaranje naše nezavisne države.“¹⁵¹ U tom se udžbeniku Franjo Tuđman opisuje kao „Jedan je od političara koji se najaktivnije angažovao na razbijanju jugoslovenske države i otcepljenju Hrvatske“,¹⁵² dok ga Đurić i Pavlović uopće ne spominju. Rečenica iz udžbenika Ljušića i Dimića „Srpski narod se krajem 1990. izjasnio za ostanak u sastavu Jugoslavije i proglasio „nezavisnost“ teritorija na

147 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 238-239.

148 Đurić i Pavlović, *Istorija za osmi razred*, 186.

149 Ibid., 186.

150 Ibid., 186.

151 Ljušić i Dimić, *Istorija za osmi razred*, 239.

152 Ibid., 239.

kojima je vekovima živio (Srpska autonomna oblast Krajina)¹⁵³ u sebi sadrži prešutnu zamisao o povijesnom prostoru nacije te, iako je preostro reći da zahtijeva teritorije drugih susjednih država, na neki način opravdava poteze onoga što će postati SAO Krajina. Navod o izjašnjenju srpskog naroda za ostanak u Jugoslaviji podsjeća na ranije prikaze opredjeljivanja srpskog naroda za antifašizam u istom udžbeniku i može se protumačiti kao poveznica s Drugim svjetskim ratom s ciljem da pokaže kako smo „mi“ opet u pravu dok su „drugi“ opet neprijateljski prema nama. To nanovo ukazuje na važnost negativne slike „drugih“ u konstrukciji pozitivne slike „nas“.

Zaključak

Analiza slike Srba i Hrvata pokazala je sam sadržaj tih slika. U zaključnom poglavlju pokušat ću usporediti te dvije slike s fokusom na tehnike i sredstva kojima se konstruira slika „drugih“ u recentnim hrvatskim i srpskim udžbenicima povijesti. Općenito se pronalazi mnogo sličnosti između hrvatskih i srpskih udžbenika povijesti, kao što su izrazita etnocentrična perspektiva te slika „nas“ koja u pravilu isključuje negativne aspekte. Tek se kao iznimke od pravila mogu navesti udžbenici koji nude sliku „nas“ koja ujedno sadrži i negativne aspekte. Još jedna u nizu sličnosti između hrvatskih i srpskih udžbenika jest i kontinuirani prikaz vlastite skupine kao žrtve, dok se „drugi“ pojavljuje kao neprijateljski „drugi“. Konačno, u tim je udžbenicima slika Srba i Hrvata doživjela transformaciju od slike „naših naroda“ do slike „drugih“.

Iznenaduje sličnost u sredstvima i metodama kojima se služe pojedini hrvatski i srpski udžbenici povijesti u konstrukciji slike „drugih“. Pri usporedbi načina konstrukcije posebnu pažnju ću obratiti na redukciju dijelova pozitivne slika „naših naroda“, na dijelove u kojima se „drugi“ pojavljuje kao žrtva „nas“, na uporabu plošnih crno-bijelih prikaza i psihologizama, te konačno dijelova kada se „drugi“ javlja kao manjina.

Krenimo od preostalih elemenata pozitivne slike „naših naroda“ naslijeđenih iz socijalističkih udžbenika povijesti. Ono što se obično definiralo kao prevladavanje nasljeđa komunizma u udžbenicima povijesti značilo je redukciju i nekih drugih elemenata svojstvenih socijalističkim udžbenicima povijesti. Redukcija dijelova o afirmativnim momentima u povijesti „naših naroda“ provedena je i u hrvatskim i u srpskim udžbenicima, no ipak u nejednakoj mjeri. Ako se hrvatski udžbenici sagledaju u cijelosti, može se reći kako je ta redukcija izvršena veoma temeljito. No, postoji nekoliko iznimaka: prikaz povijesti Dubrovnika i njegova doticaja s „drugima“ te prikaz Hrvatsko-srpske koalicije iz 1905. godine. U dva analizirana hrvatska udžbenika povijesti za šesti razred doticaji Dubrovnika s „drugima“ iz zaleđa se ne prikazuju u kontekstu sukoba, već suradnje. To je ujedno i rijedak prikaz našeg kontakta s „drugima“ koji se ne donosi u kontekstu sukoba i ne ocjenjuje štetnim po „nas“. U srpskim se udžbenicima pronalazi poneki prežetak socijalističkih udžbenika više nego u hrvatskim udžbenicima. Posebno se ističe udžbenik Rade Mihaljčića koji

153 Ibid., 238.

sadrži pozitivnu sliku Hrvata, pa čak i navod o suradnji između Ljudevita Posavskog i plemena Timoćana. Također sadrži i specifičan prikaz povijesti Dubrovnika u kontekstu jugoistoka Europe u zasebnim poglavljima, što je bio karakterističan način prikaza njegove povijesti u socijalističkim udžbenicima. Kao ostali primjeri mogu se navesti navodi o vidu kulturne i političke suradnje u udžbeniku Dušana Batakovića, te prikaz Hrvatsko-srpske koalicije iz 1905. godine u udžbenicima Ljušića i Dimića te Đurića i Pavlovića. Karakteristika socijalističkih udžbenika koja se pronalazi i u hrvatskim i u srpskim udžbenicima jest negativna slika prve Jugoslavije. Prethodni pozitivni primjeri povijesnih odnosa između Hrvata i Srba sačinjavaju tek minoran dio slike o „drugima“. U prikazu povijesnih veza između Hrvata i Srba ipak je naglasak na odnosu kao pretežito povijesti sukoba. Prikaz međusobnog odnosa u kontekstu sukoba posebno dolazi do izražaja od 1918. godine naovamo. I u hrvatskim i srpskim udžbenicima moguće je pratiti varijacije tog sukoba od latentnog, kao što su različite ideje o uređenju zajedničke države, pa sve do otvorenog ratnog sukoba.

Može se reći da su Srbi u hrvatskim i Hrvati u srpskim udžbenicima imali važnu ulogu u kontinuiranom prikazu vlastite skupine kao žrtve „drugih“. U hrvatskim udžbenicima slika Srba počinje poprimati negativan predznak u narativima o 19. stoljeću, da bi eskalirala u prikazu razdoblja Drugog svjetskog rata i devedesetih godina. Isto tako, u srpskim udžbenicima povijesti slika Hrvata počinje poprimati negativan predznak u prikazima opasnosti koje su prijetile srpskom narodu na prostoru Hrvatske i Dalmacije. Tamo je, prema pisanju srpskih udžbenika, srpski narod stoljećima bio izvrnut prisilnom pokatoličavanju, unijaćenju, pohrvaćivanju i pokmećivanju. Slika Hrvata poprima apsolutno negativan predznak u prikazu perioda Drugog svjetskog rata i devedesetih godina. Posebno je zanimljivo kako i hrvatski i srpski udžbenici krivce za ratove vide upravo u onima drugima. Bekavac i Jareb kao krivca za ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini navode službeno političko vodstvo Srbije i srpske ekstremiste, a Erdelja i Stojaković velikosrpske nacionaliste. Isto tako, srpski udžbenici kao jedne od krivaca za rat vide u hrvatskim separatistima i nacionalistima. Još jedna sličnost između hrvatskih i srpskih udžbenika jest pozicioniranje vlastite skupine na mjesto primarne žrtve sukoba devedesetih godina. Tako dva hrvatska i dva srpska udžbenika koriste identičnu fotografiju koja prikazuje izvlačenje tenkista JNA u Splitu i pritom uspijevaju prikazati upravo vlastitu skupinu kao žrtvu. Već snažnu negativnu sliku „drugih“ u pojedinim udžbenicima dodatno pojačavaju tzv. kratki spojevi ili dodirne točke između prošlosti i sadašnjosti. Oni se u znatno većoj mjeri pronalaze u srpskim udžbenicima: prisutne su u prikazu povijesti Srba u Hrvatskoj od 16. stoljeća naovamo, a posebno u obradi 1941., 1971. i 1991. godine. Kod hrvatskih udžbenika kratke spojeve nalazimo u udžbeniku Bekavca i Jareba u obradi Drugog svjetskog rata i rata u Hrvatskoj u devedesetima.

Kao i ranije analize drugih autora, i ova je analiza pokazala kako je teško prihvatiti i prikazati stradanja „drugih“ sve dok udžbenički narativi prezentiraju vlastitu skupinu kao isključivu ili primarnu žrtvu. Također se pokazalo kako je izrazito teško

prikazati stradanja „drugih“ kada vlastita skupina snosi odgovornost. Značajna razlika između dva srpska i dva hrvatska udžbenika za osmi razred je (ne)priznavanje „drugog“ kao naše žrtve i vlastite odgovornosti za zločin nad „drugima“. Iako postoje razlike u jeziku i načinu na koji je to izrečeno, udžbenici Bekavca i Jareba te Erdelje i Stojakovića jasno navode kako su Srbi, Židovi i Romi bili žrtve zločina u NDH. Srpski udžbenici još ne pokazuju spremnost navesti četničke zločine nad „drugima“, uključujući i Hrvate. Dio procesa suočavanja s prošlim ratovima bilo je i sagledavanje vlastite uloge u sukobima devedesetih godina. To nanovo zahtjeva priznanje stradanja „drugih“ i priznanje vlastite odgovornosti za stradanja „drugih“. Hrvatski udžbenici su otišli korak dalje u odnosu na srpske udžbenike jer jasno navode da odgovornost za stradanje srpskih civila snose hrvatski pojedinci, iako unutar takvog navoda prisutnog u oba hrvatska udžbenika za osmi razred postoje primjetne razlike koje se tiču upravo slike Srba. Srpski su udžbenici ostali na nivou uopćenog i time nejasnog govora o ratovima devedesetih i njihovim žrtvama. No ipak valja spomenuti udžbenik Đurića i Pavlovića koji je učinio svojevrstan iskorak i naveo odgovornost vojske Republike Srpske za Srebrenicu, ali ne i službene Srbije.

Pomnija analiza slike „drugih“ u hrvatskim i srpskim udžbenicima pokazuje kako je u oba slučaja prisutno umanjivanje ili zamagljivanje vlastite odgovornosti kada su u pitanju stradanja „drugih“, a da pritom odgovornost za zločine snosi vlastita skupina. Ovdje se pojedinačno mogu izdvojiti udžbenik Bekavca i Jareba u obradi Drugog svjetskog rata te rata u Hrvatskoj u devedesetima, te oba srpska udžbenika u obradi rata u Hrvatskoj u devedesetim godinama. Postoji još jedan izuzetno zanimljiv slučaj umanjivanja karakterističan i za analizirane hrvatske i za srpske udžbenike. Riječ je o umanjivanju srpskog, odnosno hrvatskog udjela (i zasluga) u partizanskom pokretu: i hrvatski i srpski udžbenici redom ostavljaju dojam kako „drugi“ (Srbi u hrvatskim, odnosno Hrvati u srpskim udžbenicima) nisu bili dijelom antifašističkog pokreta, već isključivo dijelom četničkog ili ustaškog pokreta.

Nacija kao zajednica sjećanja hrani se sviješću o razlici prema „drugima“. To je evidentno i u hrvatskim i u srpskim udžbenicima povijesti. Kako bi se postavila granica između „nas“ i „drugih“, u udžbenicima se koriste identična sredstva kao što su uporaba kolektivnih psihologizama i crno-bijelih prikaza. Kod hrvatskih udžbenika, psihologizmi su karakteristični za udžbenik Bekavca i Jareba koji ih koristi u obradi rata u Hrvatskoj. Tamo se srpska strana prikazuje kao nesklona mirnom rješenju sukoba, dok se vlastitoj strani pripisuje sklonost rješenju koje ne uključuje ratni sukob. To je ujedno i primjer korištenja crno-bijelog prikaza u konstrukciji slike „nas“ i slike „drugih“. Kao primjer uporabe psihologizama u slučaju srpskih udžbenika povijesti može se navesti gotovo identičan prikaz u udžbeniku Ljušića i Dimića, a to je prikaz Hrvata kao strane koja želi rat pod svaku cijenu. Isti autori još na jednom mjestu koriste psihologizam pri objašnjenju poraza Kraljevine Jugoslavije u Travanjskom ratu. Tamo se tim psihologizmom Hrvatima kao kolektivu pripisuje separatizam i izdajništvo. Kao primjer plošnih crno-bijelih prikaza u udžbeniku Ljušića i Dimića mogu se istaknuti navodi o

opredjeljenju srpskog naroda za antifašizam te o izjašnjenju srpskog naroda za ostanak u Jugoslaviji. Zanimljivo je kao se razlika prema „drugima“ potencira i u prikazima ranije prošlosti. Hrvatski udžbenici za šesti razred jasno razlikuju Hrvate kao dio europskog društva od Srba koji su prikazani isključivo kao dio balkanske domene.

Osim što se u nekim udžbenicima koriste plošni crno-bijeli prikazi kako bi se istaknula razlika između „nas“ i „drugih“, pojedini udžbenici sadrže komentare koje izrazito negativno prikazuju doticaj vlastite skupine s „drugima“. Udžbenici Bekavca i Kljajića te Ljušića i Dimića negativno vrednuju političko približavanje jugoslavenskih naroda: u udžbeniku Bekavca i Kljajića iz razloga što će ulazak u novu jugoslavensku državu za Hrvatsku biti poguban u njeznom daljnjem političkom razvoju, dok u udžbeniku Ljušića i Dimića ideja o jugoslavenskoj državi predstavlja fatalan mit.

Kao odličan primjer zamišljene zajednice kao ujedno ograničene zajednice koja postavlja granicu između „nas“ i „drugih“, može se navesti prikaz manjina u udžbenicima i njihova inkluzija u zajedničku naraciju. Analiza je pokazala kako srpski udžbenici ni na jednom mjestu ne spominju hrvatsku manjinu u Srbiji, dok to nije slučaj sa svim hrvatskim udžbenicima kada se radi o srpskoj manjini. Doduše, postoje značajne razlike između analiziranih udžbenika kada je u pitanju inkluzija srpske manjine u zajedničku naraciju: Erdelja i Stojaković kao autori udžbenika za sedmi i osmi razred pokazuju znatno veći trud nego Bekavac i Kljajić te Bekavac i Jareb. U udžbenicima Erdelje i Stojakovića u dva se navrata zasebno obrađuje tema srpske manjine u Hrvatskoj te se donekle može ustvrditi kako udžbenici tih autora sadrže ideju suživota sa srpskom manjinom. Za razliku od toga, u udžbeniku Bekavca i Jareba srpska se manjina susreće tek u kontekstu sukoba u obradi rata u Hrvatskoj: kao pobunjeni Srbi, kao hrvatski građani srpske nacionalnosti koji su odbili priznati Hrvatsku kao domovinu te konačno kao srpske izbjeglice.

Pitanje inkluzije manjina u zajedničku naraciju može se promatrati i sa stajališta etničkog shvaćanja nacije. Nedavanje prostora manjinama u srpskim udžbenicima može se shvatiti kao koncepcija srpske nacionalne povijesti kao isključivo povijesti Srba, a u slučaju udžbenika Bekavca i Kljajića te Bekavca i Jareba kao pristup hrvatskoj nacionalnoj povijesti kao isključivo povijesti Hrvata. Stoga se može reći kako je prilagođavanje statusu novih nacionalnih država rezultiralo sličnostima u poimanju nacije u udžbeniku Bekavca i Kljajića, Bekavca i Jareba te srpskih udžbenika u cjelini.

Svakako je ohrabrujuće zamjetno odustajanje od korištenja naglašeno emotivnog jezika u hrvatskim i srpskim udžbenicima. Napet i emotivan jezik se polagano, ali postupno, zamjenjuje umjerenijim i staloženijim govorom. To se pokazuje iznimno važnim u obradi ratnih sukoba devedesetih godina jer je na taj način moguće izbjeći ponavljanje agresivnih interpretativnih stereotipa. No, zabrinjavajuće je i dalje prisutno prenošenje negativne slike s pojedinih povijesnih ličnosti ili skupina na čitave kolektive kao što su Srbi i Hrvati.

Analizirani udžbenici

Hrvatski udžbenici

- Birin, Ante, Tomislav Šarlija. *Povijest 6. Udžbenik za šesti razred osnovne škole.* Zagreb: Alfa, 2008.
- Brdal, Željko, Margita Madunić. *Tragom prošlosti 6. Udžbenik povijesti za 6. razred osnovne škole.* Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Bekavac, Stjepan, Siniša Kljajić. *Povijest 7. Udžbenik za 7. razred osnovne škole.*, Zagreb: Alfa, 2007.
- Bekavac, Stjepan, Mario Jareb. *Povijest 8. Udžbenik za 8. razred osnovne škole.* Zagreb: Alfa, 2008.
- Erdelja, Krešimir, Igor Stojaković. *Tragom prošlosti 7. Udžbenik povijesti za 7. razred osnovne škole.* Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- Erdelja, Krešimir, Igor Stojaković. *Tragom prošlosti 8. Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole.* Zagreb, Školska knjiga, 2009.

Srpski udžbenici

- Bataković, Dušan. *Istorija za sedmi razred osnovne škole.* Beograd, Zavod za udžbenike, 2010.
- Durić, Đorđe, Momčilo Pavlović. *Istorija za osmi razred osnovne škole.* Beograd, Zavod za udžbenike, 2011.
- Mihaljčić, Rade. *Istorija za šesti razred osnovne škole.* Beograd, Zavod za udžbenike, 2008.
- Ljušić, Radoš. *Istorija za sedmi razred osnovne škole sa čitankom i radnom sveskom.* Beograd, Freska, 2010.
- Ljušić, Radoš, Ljubodrag Dimić. *Istorija za osmi razred osnovne škole sa čitankom i radnom sveskom.* Beograd, Freska, 2010.
- Radić, Radivoj, Marko Šuica. *Istorija za šesti razred osnovne škole sa čitankom i radnom sveskom.* Beograd, Freska, 2010.

Literatura

- Agičić, Damir. „Prikaz postanka suvremene Republike Hrvatske u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu.“ *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek, 359-378. Zagreb: Disput, 2011.
- . „Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 31 (1998): 205-215.*
- Agičić, Damir, Magdalena Najbar-Agičić. „1918. – Ostvarenje vjekovnih snova, geopolitička nužnost ili kobna pogreška. Postanak Kraljevstva SHS u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu.“ *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 195-201. Zagreb: Disput, 2007.
- Anić, Vladimir, Ivo Goldstein. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Novi Liber, 1999.

- Anderson, Benedict. *Nacija – zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Baranović, Branislava. „Udžbenici povijesti i nacionalni identitet mladih”. U *Kultura, etničnost, identitet*, ur. Jadranka Čačić-Kumpes, 153-170. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999.
- Beller, Manfred, Joep Leerssen, ur. *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*. Amsterdam-New York-Rodopi: Studia imagologica; 13. Amsterdam studies in cultural identity, 2007.
- Berktaý, Halil, ur. *Osmansko Carstvo. I. čitanka*. Zagreb: Hrvatski helsinški odbor, 2007.
- Dimitrijević, Vojin, ur. *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*. Beograd: Dosije Studio, 2010.
- Höpken, Wolfgang. „Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi.” U *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, 143-169. Zagreb: Alinea, 2006.
- Jelavich, Charles. *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.*, Zagreb: Globus nakladni zavod, Školska knjiga, 1992.
- Karge, Heike. „Između euforije, trezvenog shvaćanja i izolacije: „Europa” u udžbenicima povijesti zemalja bivše Jugoslavije.” U *Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*, ur. Magdalena Najbar-Agičić, 89-111. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Koren, Snježana. 2006. „Heroji” i „antiheroji” u udžbenicima: slike nacionalne povijesti u udžbenicima uoči i nakon 1990. godine. <http://www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex/historymemoryfulltexts.doc> 2006. (posjet 15.7.2011.)
- _____. „Jugoslavija: pogled u razbijeno ogledalo: tko je ‘onaj drugi?’”. U *Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*, ur. Magdalena Najbar-Agičić, 79-89. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- _____. „Nastava povijesti između historije i pamćenja. Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini.” U *Kultura sjećanja 1945. Povijesni lomovi i svladanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, 239-265. Zagreb: Disput, 2009.
- Koren, Snježana, Magdalena Najbar-Agičić. „Slika naroda s prostora prijašnje Jugoslavije u hrvatskim udžbenicima povijesti.” U *Dijalog povjesničara-istoričara* 6, ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac 131-153. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2002.
- Manojlović Pintar, Olga. „Rat i nemir – O viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svjetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala”. U *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević, 83-106. Beograd: Dosije studio, 2010.
- Marković, Jelena. „(Re)konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas.” *Narodna umjetnost* 43/2 (2006): 67-94.
- Murgescu, Mirela-Luminița, ur. *Nacije i države u jugoistočnoj Europi. II. čitanka*, Zagreb: Hrvatski helsinški odbor, 2007.

- Najbar-Agičić, Magdalena, Damir Agičić. „Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlouporaba.“ U *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacije vrijednosti, obrazovanja, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, 169-191. Zagreb: Alinea, 2006.
- Petrović Todosijević, Sanja. „‘Nacionalno vreme’ – Okvir za samopercepciju građana Republike Srbije.“ U *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević, 61-82. Beograd: Dosije studio, 2010.
- Petrungaro, Stefano. *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004*. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- Stojanović, Dubravka. „Eksplozivna naprava s odloženim dejstvom. Slika ratova 90-ih u srpskim udžbenicima istorije (1993-2005)“. U *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek, 343-359. Zagreb: Disput 2011.
- _____. „‘Kob 1918’. Priče o nastanku Jugoslavije u srpskim udžbenicima istorije“. U *Kultura sjećanja 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 195-203. Zagreb: Disput, 2007.
- _____. „Revizija revizije. „1941“ u udžbenicima istorije u Srbiji.“ U *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 157-167. Zagreb: Disput, 2008.
- _____. „U ogledalu ‘drugih’“. U *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević, 13-32. Beograd: Dosije studio, 2010.
- Vučetić, Radina. „Neprosvećena prošlost“. U *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, ur. Vojin Dimitrijević, 33-61. Beograd: Dosije studio, 2010.
- Wehler, Hans Ulrich. *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2005.
- Župan, Dinko. „Ideologija, moć i udžbenici. Analiza udžbenika povijesti za šesti razred osnovne škole.“ u *Prošla sadašnjost – znakovi povijesti u Hrvatskoj*, ur. Vladimir Biti i Nenad Ivić, 323-355. Zagreb: Naklada MD, 2003.

SUMMARY

Images of Croats in Serbian and Serbs in Croatian history textbooks for elementary schools

The paper analyses the image of “the others” using the example of modern Croatian and Serbian history textbooks for elementary schools from the fifth to eighth grade. In Serbian textbooks the image of Croats are analysed, whilst in Croatian textbooks the image of Serbs are analysed. In the conclusion the two images are compared and the continuity and discontinuity in the shaping of these images is addressed.